

PROBLEMI PRAPOVIJESTI KNINSKOG PODRUČJA

ŠIME BATOVIĆ

Prapovijest Knina i njegova užeg područja krajnje je slabo istražena, pa se danas teško može dobiti potpunija slika kulturnog razvoja,¹ a nije moguće pratiti ni njegov kontinuitet. Zato se mora razmatrati mnogo šire područje. Iz istih razloga nije moguće ni tražiti ni sasvim sagledati posebnosti kulture kninskog bazena u najstarijoj prošlosti, iako su one bez sumnje, u izvjesnom smislu, postojale, s obzirom na posebna zemljopisna svojstva ovog kraja. Ipak se može uočiti približna slika o osnovnim razdobljima kulturno-povijesnog razvoja, društveno-gospodarskim i etničkim odnosima prastanovnika na području Knina, u okviru širih kulturnih i zemljopisnih cjelina.

Pri tome moramo imati na umu odličan strateški i saobraćajni položaj Knina. Smješten je na najpogodnijem putu koji spaja unutrašnjost s primorskim pojasom na srednjem Jadranu, dolinom Krke i Une preko najnižeg dinarskog sedla na tromedi Dalmacije, Like i Bosne. Tim su putem u Liku i sjevernu Hrvatsku iz Dalmacije prodirali utjecaji danilske i hvarske kulturne skupine srednjeg i mlađeg neolitika. Na kraju mlađeg kamenog doba, ili u kamenobakarno doba, tuda su se iz unutrašnjosti s istoka spuštale na Jadran indoevropske narodne skupine, od kojih su se kasnije razvili Iliri. Osim toga, Knin se nalazi na vratima kojima se ulazi u sjevernu Dalmaciju, odnosno na međi sjeverne i srednje Dalmacije, na rijeci Krki koja je u doba Ilira dijelila plemena Liburne i Dalmate. Ali, kninsko područje svakako je vezano uz Jadran i primorje, što određuje i njegov kulturni razvoj.

Sve to govori i za poseban položaj kninskog područja u razvoju kulture u pojedinim razdobljima prapovijesti. Bez sumnje se tu nalaze objedinjeni elementi kulturnog razvoja srednje i sjeverne Dalmacije, kao i veoma jake veze s prekodinarskim krajevima, osobito u brončano i željezno doba.

¹ Ovo je neznatno izmijenjen tekst predavanja održanog na znanstvenom skupu »Arheološki problemi kninskog područja« u organizaciji Hrvatskog arheološkog društva u Kninu 17. listopada 1969.

Starije kameno doba

Starije kameno doba na ovom području još je potpuno nepoznato. U kninskom polju kod Strmice nađene su okamenjene kosti diluvijalnih životinja,² a ljudski ostaci nisu dosad otkriveni. U okolini Knina nalazi se veći broj pećina pogodnih za boravak i život paleolitičkih ljudi, ali se nisu istraživale, pa nije sigurno da li sadrže ostatke kamenog doba. Ipak je to sasvim moguće. Isto tako, oko Knina česti su slojevi gline, crvenice i pjeskulje u kojima se nalazi mnogo netopivih ostataka vapnenca, osobito kremenih valutaka za izradu kamenih oruđa, što su i uvjeti za zadržavanje i ljudski život u to doba. Naime, posljednjih godina u našoj zemlji otkriva se sve više nalazišta iz starijeg kamenog doba na otvorenom prostoru, osobito u sjevernoj Bosni i sjevernoj Dalmaciji, i u onim područjima koja ne obiluju pećinama, pa time i otpada prijašnje uvjerenje da su paleolitski ljudi pretežno boravili u pećinama. Kninsko područje imalo je za ono doba pogodne klimatske i zemljopisne uvjete života, odnosno sve uvjete za lov kao osnovu tadašnje privrede, pa možemo pretpostaviti da je to područje bilo naseljeno u starije kameno doba. Međutim, starije kameno doba još je slabo poznato u cijeloj Dalmaciji.

Najbliže i prvo paleolitsko nalazište otkrio je M. Malez 1960. kod Drniša (Pećine u Brini), u kojima je ustanovio diluvijalnu stratigrafiju s ostacima faune iz virmskog glacijala, kao i koštane i kremene predmete s kraja srednjeg (musterijena) i iz mlađeg paleolitika, ili iz početka starijeg orinjasijena i gravetijena. Pretežno su to noževi i strugala. Te se pećine nalaze 4 km zapadno od Drniša, na desnom rubu kanjona rijeke Čikole. Sastoje se od tri pećine. U srednjoj i zapadnoj pećini Malez je izveo iskapanja 1960. i 1961. U srednjoj pećini ustanovio je taložine debljine oko 130 cm i pet slojeva, od kojih tri niža potječu iz diluvija, a dva najniža sadrže paleolitske ostatke. U zapadnoj pećini otkrio je taložine debljine do 215 cm i sedam slojeva, od kojih paleolitske ostatke sadrže slojevi 3—5.³

² M. Malez, »Paleontološka istraživanja i speleološka rekognosciranja u 1959. godini, *Ljetopis JAZU* 66 (1962), str. 317—318; isti, »Paleontološka i speleološka istraživanja u 1960. godini, *Ljetopis JAZU* 67 (1963), str. 259—262.

³ Isti, »Entdeckung des ersten paläolithischen Fundortes in Dalmatien,« *Bull. scient.* 5, 4 (1960), str. 102—104; isti, Gulo Gulo L. aus dem oberen Pleistozän Dalmatiens, *Bull. scient.* 7, 3 (1962), str. 57—58; isti, »Paleontološka i stratigrafska istraživanja nekih kvartarnih lokaliteta u 1961. godini,« *Ljetopis JAZU* 68 (1963), str. 253—255; isti, »Paleolitska nalazišta u Hrvatskoj,« *Arheol. vestnik XVIII* (1967), str. 274—275; isti, »Paleolitik na području istočne obale Jadrana,« *Adriatica praehist. et antiqua — zbornik radova posv. G. Novaku*, Zagreb 1970, str. 2, 8, sl. 4 G—J; isti, »Paléolithique et Mésolithique,« *Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie*, Beograd 1971, str. 257.

Prema sjevero-zapadu najbliže je nalazište otkriveno nedavno u Islamu Grčkom, usred polja po površini zemlje, a sadrži kremena oruđa srednjeg paleolitika ili musterijenske faze. Mnogo više materijala otkrili smo od 1963. do 1966. nešto sjevernije, na površini kose od pjeskulje, gline i crvenice, što se pruža u dužini desetak kilometara od sela Posedarja do Ljupča, posebno na području sela Slivnica, Radovina, Jovića i Ražanca. Predmeti potječu pretežno iz srednjeg i mlađeg paleolitika, ali se s njima zajedno nalaze kameni ostaci od srednjeg paleolitika do bakarnog doba.⁴ G. 1965. M. Malez je otkrio predmete jednakih svojstava, među kojima prevladavaju oruđa s kraja musterijena i početka orinjasijena, po površini zemljišta, istih svojstava u Velom Ratu na sjeverozapadnom kraju Dugog otoka.⁵

To su zasad jedina nalazišta starijeg kamenog doba sa šireg prostora koji okružuje Knin, a ujedno i sva poznata nalazišta s područja Dalmacije. Prema tome, to su sve uglavnom nalazišta iz sjeverne Dalmacije.

Može se spomenuti još jedno bliže nalazište u Cerovačkim pećinama kod Gračaca u Lici, gdje je M. Malez u pleistocenskim slojevima, među kostima pećinskog medvjeda, našao tibiju *Homo sapiens fossilis*, jedno kremeno strugalo, dva koštana šiljka i jedno »dugme«, zatim pougljene i nagorene kosti iz gornjeg pleistocena (gravetijen).⁶

Sva navedena nalazišta sadrže paleolitički materijal, uglavnom jednakih svojstava. To su mikrolitska oruđa (mikromusterijen), odnosno šiljci, različita strugala, rezala i sl. malih dimenzija iz srednjeg i mlađeg paleolitika.

Prema tome, može se govoriti o jedinstvenim kulturnim svojstvima na cijelom ovom području i o dvije faze kulturnog razvoja, o srednjem i gornjem paleolitu. Zato nije moguće kulturni razvoj u Dalmaciji u paleolitu teritorijalno dijeliti. Najvjerojatnije će on predstavljati jedinstvenu kulturnu skupinu. To potvrđuju istovremeni nalazi u Crvenoj stijeni na granici Crne Gore i Hercegovine, ili, s druge strane, u brojnim pećinskim nalazištima u Istri i okolini Trsta, gdje se našao materijal srednjeg i mlađeg paleolita jednakih svojstava. Dapače, cijela jugoistočna Italija (Apulija), kao i sjeveroistočna Italija sadrže jednaka paleolitska oruđa. Prema tome, može se govoriti o jedinstvenom kulturnom razvoju u vri-

⁴ Š. Batović, »Prvi paleolitski nalazi u Sjevernoj Dalmaciji«, *Diadora* 3 (1965), str. 205—209; M. Malez, o. c. 1967, str. 281; isti, o. c. 1970, str. 11, sl. 4 A-C.

⁵ M. Malez, o. c. 1967, str. 282; isti, o. c. 1970, str. 11, sl. 4 D-F.

⁶ M. Malez, *Cerovačke pećine*, Zagreb 1965, str. 16—18; isti, o. c. 1967, str. 273—274; isti, o. c. 1970, str. 2—3, sl. 2 B; isti, o. c. 1971, str. 257.

jeme paleolita na cijelom primorskom pojasu Jadranskoga mora, koji je bez sumnje obuhvaćao i kninsko područje; dodirivao se sa zapadnim Mediteranom, i dosta jako s unutrašnjim Balkanom, osobito sa sjevernom Bosnom. S obzirom na nomadski način života i lovačku privredu, kao i činjenicu da je sjeverni Jadran tada bio kopno, sve je to sasvim razumljivo.

Nije moguće, osim orinjasijena i gravetijena, sa sigurnošću ustanoviti na ovom području postojanje ostalih faza mlađeg paleolitika, kakve su otkrivene na sjevernom dijelu našeg primorja, kao solitrenska kultura na Cresu. Vjerojatno je tome uzrok slaba istraženost.

Stariji paleolitik nije se mogao ustanoviti na ovom području Dalmacije, a veoma je slabo poznat i na području cijele Jugoslavije. Poznat je samo u Crvenoj stijeni, Punikvama u Hrvatskom zagorju i pećini Betalov Spodmol u Sloveniji. Neki nalazi iz sjeverne Dalmacije, osobito iz Slivnice i Jovića, imaju tipološka svojstva starijeg paleolitika, ali njihov stratigrafski položaj nije poznat. Zato nije jasno da li stariji paleolitik na cijelom obalnom pojasu ima svojstva te faze u Crvenoj stijeni i da li je bio jedinstven. U svakom slučaju ostatke te najstarije faze i na ovom području treba očekivati.

Moramo uočiti i to da među navedenim nalazištima na otvorenom prostoru nisu dosad ustanovljeni nataloženi kulturni slojevi, što otežava proučavanje cijelog starijeg kamenog doba. Poznata su samo kamena oruđa. Mnogo se toga može nadoknaditi s pećinskim nalazištima, u kojima je taloženje sačuvano, ali ni ona ne mogu osvijetliti sve nepoznanice (stambene i građevinske objekte i dr.). Međutim, vjerujemo da će se takvi podaci naći.

Srednje kameno doba

Ostaci srednjeg kamenog doba ili mezolita nisu poznati u Dalmaciji. U pećinama kod Drniša nije se našao mezolitski kulturni sloj. Tipološki jednake kremenine izrađevine poput mezolitskih poznate su jedino među površinskim nalazima s područja Slivnice, Radovina i Jovića, kao i među kremenim predmetima iz Nina, ali su bez stratigrafskih podataka. Ne može ih se sa sigurnošću datirati u mezolit, jer su uglavnom jednaki oblici predmeta svojstveni i starijem neolitiku.⁷ Potrebno je spomenuti potpuno jednake oblike

⁷ Usp. Š. Batović, »Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu«, *Diadora* 3, 1965, str. 14 i d., sl. 3, br. 10 i d., T. VI; isti, »Nin u prapovijesno doba«, *Povijest grada Nina (Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17)*, Zadar 1969, str. 14 i d.

tih predmeta s orudima srednjeg kamenog doba, pogotovu što se sasvim isti oblici i mikrolitska kременa industrija nalaze u izdvojenim mezolitskim slojevima u Jamini Sredi na Cresu, Veloj špilji na Lošinju i Organskoj peći na Krku,⁸ u pojedinim pećinama oko Trsta (osobito u Grotta della Tartaruga), kao i u jugoistočnoj Italiji (Apuliji) u mezolitskoj kulturi Romanelliano.⁹ S druge strane, identične predmete, osobito kao u južnoj Italiji sadrži mezolitski sloj u Crvenoj stijeni u Crnoj Gori.¹⁰ Područje sjeverne Dalmacije objedinjuje svojstva mezolitskih oruđa sjevernog i južnog Jadrana, uključujući Crvenu stijenu.

Naši predmeti uglavnom su veoma sitna oruđa: nožići, trapezasta strugala, konkavna udubljenja za struganje, kružna strugala, zatim strugala s jednom zaobljenom retuširanom stranom, osobito izdužena strugala retuširana na vrhu, šiljci i sl., od kojih su se pojedini oblici razvili iz starijih kultura mlađeg paleolita. Sve su to pretežno svojstva zapadnomediteranskih mezolitskih kulturnih skupina.

Po tome je najvjerojatnije da je cijelo primorsko područje naše zemlje i u doba mezolita bilo uglavnom kulturno jedinstveno, vezano s ostalim Jadranom i Mediteranom. Prema tome, radi se o mediteranskoj kulturi, vjerojatno s jednakim mediteranskim stanovništvom, načinom života vezanog uz sakupljačku privredu i jednake zemljopisne uvjete. I kninsko područje bez sumnje sadržavat će jednaku kulturu srednjeg kamenog doba.

Srednje kameno doba na ovom području razvilo se iz prethodnih paleolitskih kultura na domaćem tlu, a kremenim predmeti starijeg neolita izravan su nastavak mezolita, što se sve stratigrafski odlično može pratiti, u prvom redu u Crvenoj stijeni.

Sve to govori za isto stanovništvo koje je nastavalo Dalmaciju i našu obalu od starijeg do mlađeg kamenog doba.

⁸ V. Miroslavljević, »Impresso-cardium keramika na otocima Cresa, Lošinja i Krka«, *Arheološki radovi i rasprave* II (1962), str. 175 i d. Isti, »Miolithische Kulturen auf den nordadriatischen Inseln und die Erscheinung des Mesolithikums«, *Adriatica praehist. et antiqua*, Zagreb, 1970, str. 47 i d.

⁹ A. Radmilli, »Considerazioni sul mesolitico italiano«, *Annali dell'Università di Ferrara*, vol. I, N. 3 (1960), str. 29 i d.

¹⁰ A. Benac, »Crvena stijena — 1955«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu* XII (1957), str. 30 i d., T. IX i d.; isti, »Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan«, 42. *Bericht RGK 1961*, str. 21 i d.; isti, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo 1964, str. 19 i d.

Mlađe kameno doba

I ono je veoma slabo poznato u okolini Knina, premda bolje od prethodnih razdoblja. U obližnjim nalazištima mogu se razlikovati tri osnovne faze: stariji, srednji i mlađi neolit.

Rani neolitik zastupljen je najbliže u Bribiru, pećini Škarin samograd kod Mirlovića i u Danilu istočno od Šibenika.¹¹ Bribir nije istražen, već je poznat po slučajnim nalazima i po manjim probnim istraživanjima; materijal iz Škarina samograda nije obrađen ni objelodanjen, a u Danilu se našlo samo nekoliko ulomaka keramike tipične za stariji neolit. Ovu fazu možemo ipak dosta dobro upoznati prema ostalim nalazištima u Dalmaciji, kao u Ninu¹² osobito u Smilčiću, najbogatijem nalazištu ovog tipa kulture, gdje se stariji neolit našao pod slojevima srednjeg.¹³ U Crvenoj stijeni stariji neolit nastavlja se na mezolit.¹⁴

Stariji neolit na primorskom pojasu Jadrana jedinstvena je kulturna skupina, jer se razvio pod jednakim uvjetima polunomadске sakupljačke lovačke privrede vezane uz more i s počecima poljoprivrede i stočarstva. Bio je raširen i u Hercegovini, a u unutrašnjosti se razvio samo dolinom Neretve do srednje Bosne, gdje se na kraju susreo sa starčevačkom kulturom.

Ova faza odlikuje se najjednostavnijim oblicima keramike (ovalne i kuglaste posude, konične zdjele), ukrašene pretežno žigosanjem (impresso-tehnikom), najčešće rubom školjaka, ubodima raznih predmeta, ponekad otiskom prsta ili nokta. U mlađem dijelu faze javlja se udubljeni i urezani ukras s pravocrtnim motivima, pa monokromija, bolja tehnika izrade i glačanje posuda.

Kamena oruđa zadržala su uglavnom mezolitsku tehniku i oblike, odnosno starije tradicije, a još nedostaju glačana oruđa i strelice.

Naselja se nalaze u pećinama i na otvorenom prostoru, u plodnim dolinama i uz vodu, osobito u mlađem dijelu faze, kad se razvija poljoprivreda. Za razliku od pećinskih nastamba, naselja na otvorenom nemaju prethodnog kontinuiteta.

Ustanovljena su dva stupnja starijeg neolita na našoj obali: stariji, s još mezolitskom privredom i načinom života i s mnogo

¹¹ Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar 1966, str. 86 i d.; J. Korošec, »Bribir u prahistoriji«, *Kolokvij o Bribiru, Starohrvatska prosvjeta* III, 10 (1968), str. 17.

¹² Batović, *Neolitski ostaci iz Nina* (o. c.), str. 5 i d.

¹³ Isti, *Stariji neolit u Dalmaciji* (o. c.), str. 26 i d.

¹⁴ A. Benac, »Crvena stijena — 1955«, *Glasnik zem. muzeja XII* (1957), str. 19 i d.; isti, »Crvena stijena — 1956«, *ibidem XIII* (1958); isti, *Studien...* (o. c.), str. 68 i d.; isti, *Studije...* (o. c.), str. 70 i d.

primitivnijom keramikom, zastupljen npr. u Crvenoj stijeni i Jamini sredi; i mladi stupanj, s razvijenijom privredom i kulturom, počecima poljoprivrede i stočarstva. Osim toga, razlikuju se dvije podskupine našeg starijeg neolita: jedna je raširena na užem obalnom pojasu i upotrebljava pretežno školjke za ukrašavanje keramike (Smilčić, Nin i dr.); druga zauzima zagorski ili unutrašnji primorski pojas, a u ukrašavanju upotrebljavaju se druga sredstva (Crvena stijena, Zelena pećina u Hercegovini, Škarin samograd).

Međutim, izvjesne razlike pokazuju se na sjevernom Jadranu u odnosu na srednji i južni dio primorskog pojasa Jadranskoga mora, odnosno u odnosu na Dalmaciju. Oko Trsta, nalazi se kultura svojstvena za raniji stupanj starijeg neolita, u izvjesnom smislu slično kao i na području Hercegovine, dok se u Dalmaciji nalaze oba stupnja. Čini se da se obalni pojas nije potpuno jedinstveno razvijao — opaža se izvjesno zaostajanje kulturnog razvoja na sjevernom Jadranu, osobito u unutrašnjosti, podalje od obale. To još treba rasvijetliti novim istraživanjima. U srednju Bosnu dolaze tek elementi s kraja razvoja starijeg neolitika. Slično se opaža i u drugim područjima Mediterana, jer se impresso-keramika širi od obale u unutrašnjost: zajednička su osnovna svojstva na cijelom primorskom pojasu Sredozemnoga mora. Na srednjojadranskoj talijanskoj obali raširena je impresso-keramika vrlo kasno, tek na kraju njena razvoja, a na sjevernom Jadranu je nema.

Materijal povezan uz stariji neolit u pećini Škarin samograd, jednako kao i u pećini Gudnji na Pelješcu, donekle se izdvaja od ostalih nalazišta. Degenerira prijašnji žigosani ukras (javlja se tzv. *a tremolo* ukras), nedostaje ukrašavanje školjkama i dr., i miješa se s osnovnim elementima srednjeg neolita. Sve to govori da se najniži sloj u Škarinu samogradu mora datirati na prijelaz iz starijeg u srednji ili na početak srednjeg neolita, slično kao brojna nalazišta u Apuliji, gdje se nalazi najbliži razvoj, što predstavlja treći stupanj u razvoju impresso keramike.¹⁵

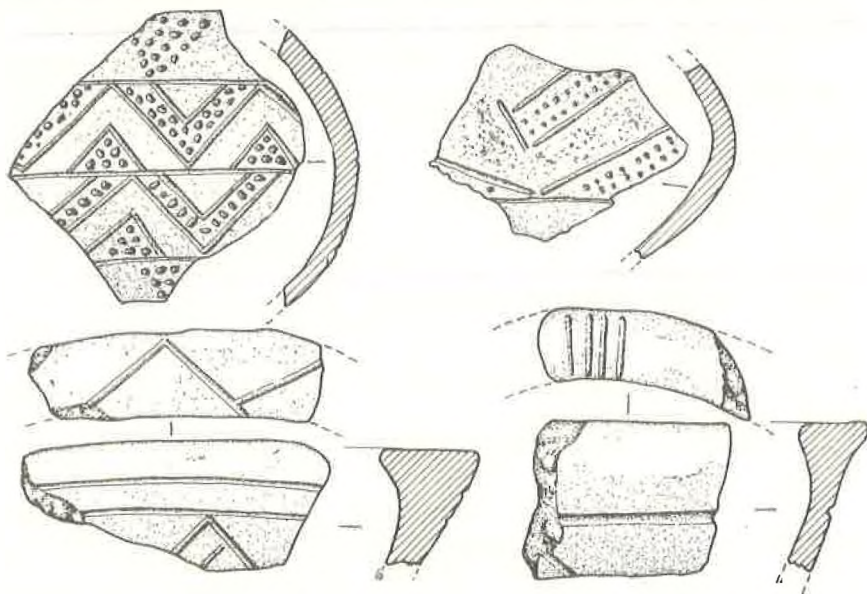
Prema tome, sasvim je vjerojatno da se stariji neolit u okolici Knina razvijao kao i drugdje u Dalmaciji, kroz dva stupnja, i da ovo područje pripada drugoj podskupini priobalnog pojasa.

Stariji neolit na našoj obali razvio se samostalno iz prethodnih kultura u okviru kulturnog razvoja na Jadranskom moru.

Srednji neolitik zastupljen je najbliže u Bribiru, Piramatovcima, Danilu, Mratovu blizu Čitluka i pećini Škarin samograd. Ova faza bolje je poznata i na bližem kninskom području.

¹⁵ Šire obrazloženje tih problema vidi u Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji* (o. c.), str. 143 i d.

Prema dva ulomka keramike, ukrašene cik-cak ili meandar-
skim vrpcama u tehnici udubljivanja (sl. 1, br. 1, 2), kakva se nalazi
u danilskoj kulturi srednjeg neolita u Smilčiću, među nalazišta
srednjeg neolita mogla bi se ubrojiti i Biskupija, na neposrednom
području Knina. Međutim, ti ulomci našli su se s tipično eneolit-
skom keramikom, a nije poznato da li se u Biskupiji nalazi izoli-

Sl. 1. Eneolitska keramika iz Biskupije (po Maroviću).

rani kulturni sloj srednjeg neolita. Marović napominje da su svi
ulomci nađeni u jedinstvenom kulturnom sloju ispod starohrvat-
skih grobova.¹⁶ Zato nije sasvim jasno da li su to ostaci srednjeg
neolita ili eneolita. Dok se ne izvrši istraživanje Biskupije, mo-
žemo samo pretpostaviti da ti ulomci pripadaju srednjem neolitu.
Međutim, vjerojatnije je da je tu zastupljen samo eneolitski sloj i
da su svi predmeti mlađi, a spomenuta dva ulomka da su izrađena
u tradiciji danilske faze. Ova pretpostavka o danilskim tradicijama
u eneolitu nalazi oslonac, npr., u eneolitskim posudama iz Cetine
ili iz Kotorca kod Sarajeva, koje su ukrašene na jednaki način.¹⁷

¹⁶ I. Marović, »Nalaz prethistorijske keramike u Biskupiji kod Knina«, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku* LIV (1952), str. 85 i d., sl. I.

¹⁷ A. Benac, *Studije...* (o. c.), T. XXXII, 3, 6, XXXV, 3; Marović, »Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* LXI (1959), sl. 41.

Budući da je srednji neolit, ili danilska kulturna skupina, raširena na cijelom primorskom pojasu naše zemlje, za očekivati je da će se naći i na kninskom području. Zasad nema teritorijalne podjele danilske skupine, pa njena svojstva i problemi vezani uz tu skupinu vrijeđe i za ovo područje.

Kako je poznato, srednji neolit označuje fazu znatno višeg razvoja kulture, s punom primjenom poljoprivrede i stočarstva, s raznolikim oruđem i naprednijom obradom keramike, s raznolikim oblicima, ukrašavanjem — slikanjem, udubljivanjem, urezivanjem i bogatstvom pravocrtnih i krivocrtnih ukrasnih motiva. U ovoj fazi potpuno je nestala impresso—keramika starijeg neolita, uglavnom nema mezolitskih tradicija, iako je stariji neolit predstavljao jednu od komponenata u razvoju srednjeg. Srednji neolit uglavnom je raširen na istom području kao i stariji, a njegovi utjecaji dopiru do srednje Bosne, pa do Kosova i Albanije.

Za kninsko područje važno je što se prvi put u vrijeme mladog dijela srednjeg neolita šire kulturni utjecaji iz Dalmacije—kninskim prostorom preko dinarskog sedla dolinom Une i preko Like u gornju Hrvatsku. Oni su očiti u pojedinim nalazima u Lici (kod Kosinja),¹⁸ a, po mome mišljenju, javljaju se kao tradicija u nešto kasnijoj lasinjskoj kulturi.¹⁹

Nasuprot starijem neolitu, srednji je neolit mnogo samostalniji. Ima mnoga posebna svojstva u odnosu na ostala područja Sredozemlja zbog specifičnog razvoja i specijalizacije privrede, osobito pune primjene poljoprivrede. Kulturno se vrlo usko vezuje jedino uz srednju i južnu Italiju.

Iako je danilska kultura najbolje poznata od svih neolitskih faza u Dalmaciji, još nisu dovoljno razjašnjeni brojni problemi s njom u vezi (kao podrijetlo i činioci u razvoju danilske kulture, raširenost, spiralni i slikani ukras, problem plastike, veze i dodiri s okolnim kulturama, datiranje i dr.).

Danas se čini da se danilska kultura nije razvila migracijom, već samostalnim i daljnjim razvojem domaće kulture, zbog posebnog razvoja privrede na osnovama starijeg neolita u međusobnim dodirima s područjima Jadrana i u Grčkoj. Slikana fina keramika počela se primjenjivati u dodru s Grčkom, te južnom i srednjom Italijom, ali se kod nas razvijala samostalno. Pojedini elementi danilske kulture širili su se s naše obale u Grčku—bikonične i po-

¹⁸ R. Drechsler-Bižić, »Zaštitna iskopavanja pećine Golubinjače kod Kosinja«, *Vjesnik arheol. muzeja Zagreb* 3, IV (1970), str. 112 i d.

¹⁹ Batović, »J. Korošec, Danilo in danilska kultura«, *Argo* IV—VI (1965—1967), str. 11; S. Dimitrijević, »Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji«, *Opuscula archaeologica* V (1961), str. 23 i d., sl. C, br. 1 i dr.

luloptaste zdjele, posude na četiri noge, spiralni i meandarski ukras. Ti su naime elementi u danilskoj kulturi mnogo češći i stariji nego u Grčkoj. Spirala i meandar utjecali su i na njihovu pojavu u Italiji. Plastika danilske faze vezana je razvojem uz Grčku i Prednji Istok, iako je zvonasti tip najtipičniji u našem srednjem neolitu. Zvonasti tip pojedini autori tumače kao oblik falusa.

Danilska kultura imala je glavnog udjela u postanku i razvoju kakanjske i butmirske kulture u Bosni, što posebno dokazuju nova istraživanja i stratigrafija u Obrima u srednjoj Bosni. Spiralni ukras nije došao ni sa sjevera ni s juga, jer je u danilskoj kulturi raniji nego u Bosni ili na jugu. Bez sumnje se razvio u Dalmaciji i prenio u Bosnu.

Danilska faza može se datirati uporedo sa Sesklo i početkom Dimini—faze u Grčkoj, ili sa Matera—Capri II, Ripoli I i početkom Serra d'Alto fazama u Italiji.

Nije do kraja još razjašnjen ni problem evolucije danilske faze. Korošec je pretpostavio šest stupnjeva njena razvoja, a u samom Danilu ustanovio je tri stupnja. Njegov prvi i dva zadnja stupnja nisu nigdje potvrđeni. Vjerojatnije je da postoji jedan stariji stupanj od Danila, tj. prijelazni stupanj iz starijeg u srednji neolit ili početni stupanj srednjeg neolita koji je zastupljen u pećini Škarin samograd, te jedan mlađi stupanj od Danila sa svim osnovnim elementima hvarske faze, tj. prijelazni stupanj iz danilske u hvarsku fazu, koji je dosad ustanovljen u Smilčiću, Islamu Grčkom i Bribiru, a izgleda i u pećinama Škarin samograd i Gospodska pećina na izvoru Cetine.²⁰

Takva podjela i evolucija našeg srednjeg neolita najvjerojatnije će vrijediti za cijeli obalni pojas, pa i za kninsko područje.

Kasni neolitik zastupljen je nablžie u *Škarinu samogradu*, *Gospodskoj pećini* i u *Bribiru*.

U vezi s tim i onim što smo rekli, nameću se dva osnovna problema: podrijetlo i proces oblikovanja te faze, kao i njena raširenost i trajanje.

²⁰ Osnovne podatke o srednjem neolitu u Dalmaciji vidi u: Benac, *Studien...* (o. c.); isti, *Studije...* (o. c.); J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitnju*, Zagreb 1958—1959; isti, *Danilo in danilska kultura*, Ljubljana 1964; isti, »Zanimljivi kulturni predmeti v neolitu jadranskoga kulturnoga kroga«, *Zgodov. časopis XIX—XX* (1965—1966); isti, Bribir u prahistoriji (o. c.); Š. Batović, »Neolitsko nalazište Smilčić«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru X* (1963); isti, *Stariji neolit u Dalmaciji* (o. c.); isti, »Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi«, *Diadora 4*; isti, »Odnosi Dalmacije i Grčke u neolitu«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru 6* (1969); isti, »Odnos danilske i hvarske kulturne skupine«, *Diadora 5* (1970).

Postoji mišljenje da je hvarska faza nastala migracijom sa zapadnog Sredozemlja ili da se razvila pod utjecajem egejskog područja, što se ne može prihvatiti. Spomenuo sam da se pri kraju srednjeg neolita, daljnjim razvojem i degeneracijom danilske faze, oblikuju svi osnovni elementi hvarske faze ili kasnog neolita, odnosno hvarska faza razvila se postupno iz danilske koja joj je služila kao osnova. Osim toga, hvarska faza na našem obalnom pojasu, iako ima neke pojave zajedničke s otprilike istovremenim kulturama na širokom prostoru od Male Azije do Malte, Italije i Grčke, ima najviše samosvojnog od svih faza našeg neolita, a osim toga nigdje se ne nalazi ni približno jednaka slika kulture.

Pojedinim elementima keramike hvarska faza vezana je uz dio Dimini-faze II-IV, Larissa-fazu u Grčkoj, kao i mladi dio Serra d'Alto i Ripoli II, pa Diana-faze u Italiji, a približuju ih samo slična i pojedinačna jednaka svojstva.

Hvarska je faza preživjela više stupnjeva razvoja koji nisu još stratigrafski odvojeni, pa i zbog toga u razmatranju te kulture pojedini nesporedumi. Svakako se zasad mogu uočiti dva osnovna stupnja razvoja.²¹

Hvarska je faza također raširena na istom prostoru kao i danilska. Uglavnom je i utjecala na ista područja u unutrašnjosti, osobito dolinom Neretve, na mlađe stupnjeve butmirske kulture u Bosni. To se jasno vidi u Obrima. Utjecala je zatim na Liku i dolinom Une na lasinjsku kulturu u zapadnoj Hrvatskoj, bez sumnje preko kninskog područja, jednako kao na kraj neolita na području Slovenije.^{21a}

Prema sadašnjem poznavanju hvarske faze, opažaju se neke nejednakosti u njenom razvoju i rasprostranjenosti. Najbogatije je izražena, s najviše svojstava na srednjodalmatinskim otocima, osobito po slikanoj keramici. Na kopnu se uglavnom ne nalazi ili je oskudna slikana keramika, a ima i drugih specifičnosti. Zato se nameće pitanje da li je to plod različitog razvoja, kronoloških razlika ili teritorijalne podjele i varijanata, ali dijelom i rezultat slabe istraženosti. Teritorijalne varijante zasad je teško sigurnije ograničiti, jednako kao i utvrditi vremenske razlike u razvoju. Svakako

²¹ O hvarskoj fazi vidi radove navedene u bilješci 20, zatim radove G. Novaka; *Prehistorijski Hvar, Grapčeva špilja*, Zagreb 1955; isti, »Markova špilja na otoku Hvaru«, *Arheol. radova i rasprave I* (1959), IV—V (1967), VI (1968); A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima*, Sarajevo 1958.

^{21a} J. Korošec, »Kulturne ostaline na kolišću ob Resnikovem prekopu otkrite v letu 1962«, *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji*, Ljubljana 1964, str. 30 i d., T. 5, br. 4, T. 6, br. 4, T. 8, br. 1, T. 11, br. 1, T. 15, br. 4, T. 18, br. 3 i dr.; S. Dimitrijević, »Problem neolita i eneolita... (o. c.)«, str. 23. i d., sl. 31, 32, 45 a, 55 i dr.; S. Batović, *Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitiku i eneolitiku* (u tisku).

se može pomišljati da je hvarska skupina u srednjoj Dalmaciji, osobito na otocima i užem obalnom pojasu, doživjela bogatiji i bujniji razvoj. On je skromniji u sjevernoj Dalmaciji i sjevernije, dalje od obalnog pojasa, gdje su jače došle do izražaja danilske tradicije (kao u Lisičićima u Hercegovini), pa zato u prvom redu i veće sličnosti butmirske s danilskom nego s istovremenom hvarskom fazom.

Zanimljivo je da su se u sjevernoj Dalmaciji našli samo pojedini elementi hvarske faze srednjodalmatinskog tipa. Zbog toga se nameće misao da se kasni neolit hvarškoga tipa vjerojatno neće ni naći u sjevernoj Dalmaciji, već da ga predstavlja spomenuti zadnji stupanj danilske faze u Smilčiću ili Islamu Grčkom, u kojem se osim razvijenih elemenata danilske, kao i osnovnih elemenata hvarske faze, nalaze pojedini elementi svojstveni već za eneolit (zaravnjeni i prošireni rubovi posuda, iznutra odebljani rubovi i sl.).

Na taj način, čini mi se, da se mogu razumjeti i spomenute razlike kasnog neolita na pojedinim područjima, osobito u Lisičićima, u sjevernoj Dalmaciji, u Bosni, kao i vrlo jake tradicije danilske kulture još u eneolitu i u Dalmaciji, kao i u unutrašnjosti.

Kninsko područje u doba kasnog neolita vjerojatno će biti više vezano uz zagorski dio srednje Dalmacije, tj. imat će dosta reducirane elemente hvarske kulture, kao u Gospodskoj pećini, ali ne toliko kao u sjevernoj Dalmaciji, jer je kninski bazen više i bolje vezan uz srednju Dalmaciju.

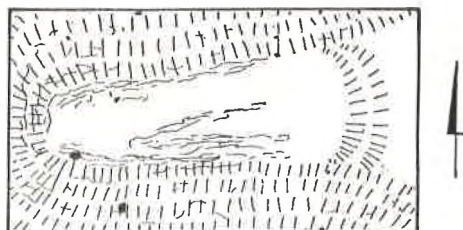
Kameno-bakreno doba

Iako je kameno-bakreno doba ili eneolit na obalnom pojasu naše zemlje slabo poznato, iz tog razdoblja imamo prve poznate nalaze iz samog *Knina* i neposredne okolice — iz *Biskupije*.

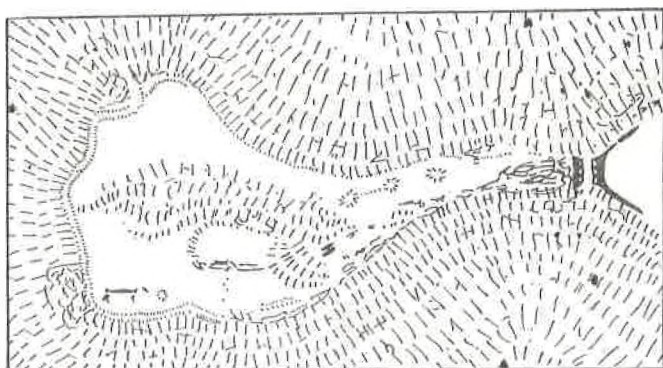
Poznato je da zbog krupnih promjena u društvenom i kulturnom razvoju koje su izazvali upotreba metala i nova dostignuća u izradi proizvodnih sredstava oko 2500—2000. godine pr. n. e. dolazi do propadanja neolitskih kultura i načina života. Naselja se iz plodnih polja premještaju na povišene prirodno branjene položaje, koja se obično i utvrđuju. Time nastaju gradinska naselja koja će ostati opći oblik naselja sve do kraja prapovijesti u našoj zemlji, pa i na ovom području. Promjene u to vrijeme ubrzavaju dolazak pokretnih stočarskih skupina indoevropskih plemena s jugoistoka koji donose metal i nove društvene i kulturne oblike. Običaj pokapanja u grobne humke u Dalmaciji će ostati u čestoj upotrebi sve do kraja prapovijesti. Stočarstvo postaje osnovna grana privrede, što će Iliri zadržati sve do rimske vladavine. Stopili su se sa starosje-

diocima i od njih dijelom preuzeli višu kulturu. To je bila osnova za razvoj i postanak ilirske jezične i etničke zajednice.

Prema tome, kultura eneolita razvila se iz prethodnih naslijeđenih i novih pojava koje su prenijele indoevropske skupine i elemenata nastalih daljnjim samostalnim razvojem i dodirima.

Sl. 2. Tlocrt Gradine u Topolju kod Knina (po Buttleru).

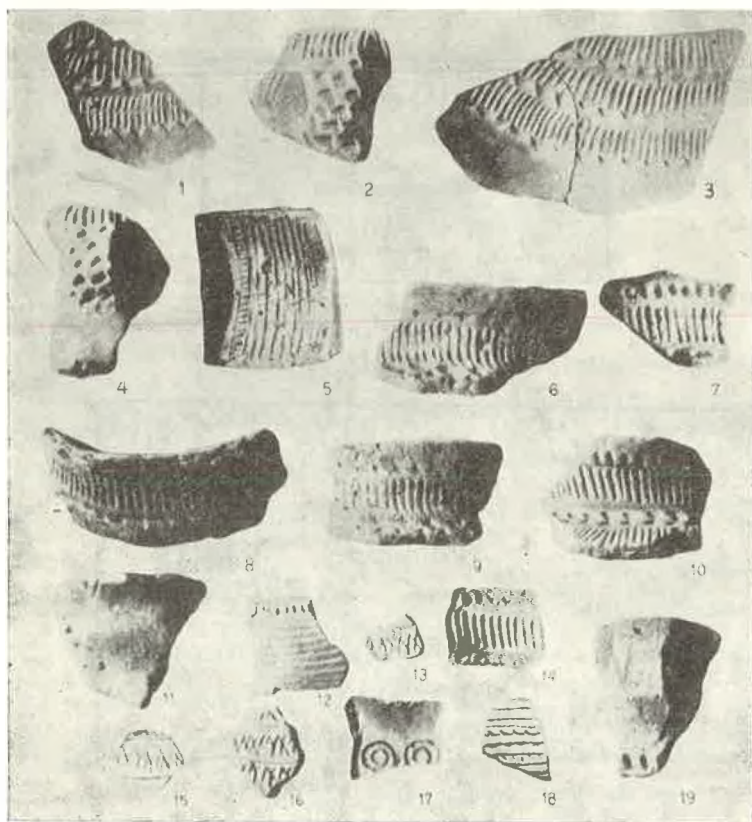
Sl. 3. Tlocrt gradine Spas u Kninu (po Buttleru).

God. 1932. tadašnji upravitelj Muzeja hrvatskih starina u Kninu fra Lujo Marun izveo je probno iskopanje na Gradini Spas koja zahvaća sjeverni dio brda nad Kninom. Gradina je opasana prapovijesnim bedemom. Južni dio brežuljka obuhvaća stari povijesni grad Knin. Gradina je duga oko 300 i široka 160 m. (Sl. 3).

Osnovne podatke o tome objelodanio je W. Buttler. Donosi skicu tlocrta gradine i fotografiju s 19 ulomaka eneolitske keramike što su se tada našli na gradini. On kaže da se tom prilikom našao eneolitski kulturni sloj (oko 50 cm debljine) i u njemu brojni ulomci keramike i pojedini kameni i bakreni predmeti. Iznad

toga sloja našli su se ostaci i materijal iz željeznog, rimskog i staroslavenskog razdoblja.²²

Ulomci eneolitske keramike s gradine Spas (sl. 4, 5) dijelom pripadaju tipičnom obliku ove faze, kuglastim amforama sa cje-

Sl. 4. Eneolitska keramika s gradine Spas u Kninu (po Buttleru).

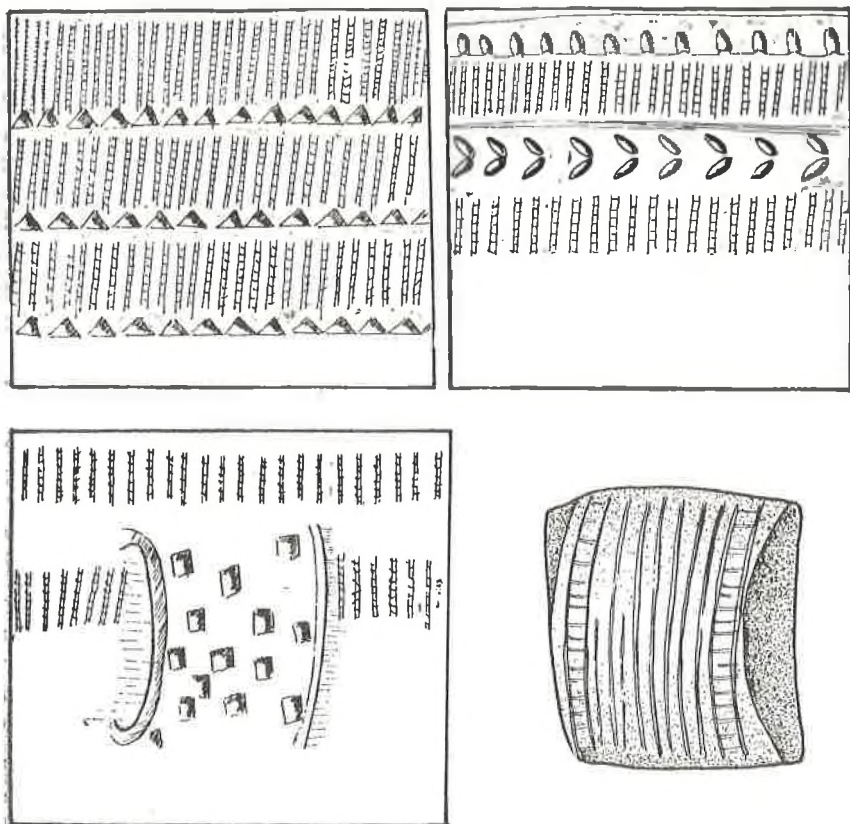
vastim vratom i sa širokim vrpčastim ručicama. Ukrašeni su pojasima uporednih crta izvedenim udublјivanјem i otiskom omotanog konopca ili *furchenstich*—tehnikom koji su podijeljeni ili obrublje-

²² W. Buttler, »Burgwälle in Norddalmatien«, 21. Bericht RGK (1931), str. 187—188, T. 30, br. 1, T. 32, br. 1; P. Korošec, »Neka pitanja oko eneolita Dalmacije«, Arheološki radovi i rasprave II (1962), str. 213 i d., T. III, VII; Marović, »Bakrene sjekire u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu«, Vjesnik za arheol. i hist. dalmat. LV, str. 138 i d.

PROBLEMI PRAPOVIJESTI KNINSKOG PODRUČJA

ni nizovima trokutastih ili izduženih uboda. Neki su ulomci ukrašeni četvrtastim ubodima ili koncentričnim krugovima.

O kamenim i bakrenim predmetima s gradine nema podataka. Prema oskudnim arheološkim podacima moguće je pretpostaviti da

Sl. 5. Ukrasni motivi eneolitske keramike s gradine Spas u Kninu (po P. Korošec).

se na brežuljku bez prekida odvijao život od kameno—bakrenog doba. To je i najbolji položaj za gradinsko naselje, odakle se najbolje mogla kontrolirati čitava okolina i važna raskrsnica. Na brežuljku nalazilo se najstarije kninsko naselje, koje se ubrzo razvilo u istaknuto lirsko i kasnije povijesno središte.

Toponim *Ninia*, koje najranije spominje Strabon, bez sumnje je ilirskog postanja i s pravom se vezuje uz najstarije naselje na

brdu Spas. Od njega se najvjerojatnije razvilo današnje ime.²³ Možda se s Kninom u određeno vrijeme može vezati i ime starog ilirskog naselja *Curcum* koje spominje Ptolomej blizu Varvarije (Bribir).²⁴

To je jedno od rijetkih nalazišta s kontinuiranim slojevima od eneolita do srednjeg vijeka u našoj zemlji, još potpuno neistraženo.

A. Benac je ustanovio da su u Dalmaciji u eneolitu bile raširene vučedolska, vrpčasta (*Schnur*) i lasinjska skupina (*Litzen*) koje su se seobom raširile iz unutrašnjosti, a sa zapada se proširila skupina zvonolikih pehara. On smatra da se nijedna od tih skupina nije samostalno razvijala u Dalmaciji. Većinu nalaza iz Dalmacije, pa uglavnom indirektno i ove sa Sv. Spasa ubraja u vučedolsku kulturu, i to njenu varijantu iz Ljubljanskog Barja koja se proširila s alpskog područja.²⁵

P. Korošec čitav eneolit u Dalmaciji razmatra kao jedinstvenu jadransku kulturnu skupinu koja se samostalno razvila pod stranim utjecajem.²⁶

U ovoj fazi na primorskom pojasu izraziti su utjecaji iz unutrašnjosti Balkana i iz zapadne Evrope, ali se ne može dokazati da je kultura nastala isključivo pod stranim utjecajem i seobom, već samostalnom preradom i spajanjem s prethodnim neolitskim predajama. Pojedine pojave širile su se iz Dalmacije u Liku, gornju Hrvatsku i zapadnu Bosnu, u lasinjsku kulturu, a dolinom Neretve do srednje i istočne Bosne.

Najčešće i najbliže sličnosti keramike s gradine Sv. Spasa, jednako kao i iz Grapčeve špilje na Hvaru ili iz pećine Tradanj u Zatonu šibenskom, ili iz Kašića u sjevernoj Dalmaciji, nalaze se u kulturi Ljubljanskog Barja i kulturi zvonolikih pehara u Zapadnoj Evropi. Utjecaji sa zapada na našu obalu dolazili su vjerojatno

²³ G. Novak, »Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije«, *Supl. Bull. arh. e stor. dalmata XXXVIII* (1915), str. 15; H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, 1925, str. 30; A. Mayer, *Die Sprache der Alten Illyrier*, Wien 1957, str. 243; M. Zaninović, »Ilirsko plemo Delmatia«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* V, 3 (1967), str. 13.

²⁴ M. Suić, »Κουρζούμ (Ptol. II, 16, 6)«, *Radovi fil. fak. u Zadru* 6 (1969), str. 37 i d.; L. Jelić, »Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji«, *Glasnik Zem. muzeja* X (1898); isti, »Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien«, *WMBH* 7 (1900), str. 192—193.

²⁵ Benac, *Studije...* (o. c.), str. 140 i d.; usp. moju recenziju tog djela u *Diadora* 4, str. 320 i d.; vidi i V. Miroslavljević, »Srodni elementi i veze u materijalnoj kulturi između Slavonije i Jadrana«, *Neolit i eneolit u Slavoniji*, Vukovar 1969, str. 132.

²⁶ P. Korošec, o. c., str. 213 i d.

preko sjeverne Italije, a iz Ljubljanskog Barja najprije u Istru i okolinu Trsta, a zatim obalom u Dalmaciju.²⁷

Spomenute ulomke keramike iz Biskupije kod Knina otkrio je S. Gunjača 1951. pri reviziji starohrvatskih iskopina na položaju Bukorovića bašče. Jednu sondu iskopao je do dubine 3 m. Ispod tamnije zemlje debljine 2 m sa starohrvatskim grobovima našao se sloj glinaste zemlje pri dnu kojega su se na dubini 275—300 cm našli ulomci prapovijesne keramike koje je 1952. objavio I. Marović (sl. 1).^{27a} Nije poznato da li se ispod toga nalaze kulturni slojevi, jer se zbog vode nije kopalo. Nije jasno ni to da li se ovdje radi o slučajnim nalazima ili ostacima naselja.

Sakupljeni ulomci keramike pripadaju loptastim posudama, vjerojatno amforama i poluloptastim zdjelama s proširenim zaravnjenim rubom, otvora tipičnog za eneolitsko doba. Posude su ukrašene vodoravnim pojasmima cik—cak ili meandarskih vrpca ispunjenih ubodima kao u danilskoj, kakvi su tipični u butmirskoj kulturi. Međutim, rekli smo da se jednak ukras nalazi na eneolitskim amforama iz Cetine i Kotorca, pa će i ovi ulomci najvjerojatnije pripadati istom vremenu.²⁸ Zdjele su također ukrašene vodoravnim udubljenim crtama i nekim drugim nepoznatim motivima, možda trokutima, a po rubu cik—cak crtama, snopovima crta i kosim crtama.

Uzore za ovu keramiku nije potrebno pod svaku cijenu tražiti izvan našeg područja. Teško je opravdati izravan utjecaj vučedolske kulture.²⁹ Pojedini zajednički opći elementi razumljivi su i jasni, ali se cjelovita slika kulture drugdje ne može naći. Obratno,

²⁷ I. Marović, Nalaz prehistorijske keramike u Biskupiji (o. c.), str. 89; isti, Bakarne sjekire... (o. c.), str. 139—140; P. Korošec, »Neke pojave u istočnoalpskom području u vezi sa zvonastom čašom sjeverne Italije«, *Arheol. radovi i rasprave*, IV—V (1967), str. 299 i d.; P. i J. Korošec, *Najdbe s kolišćarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem Barju*, Ljubljana 1969, T. 37 i dr.; F. Leben, »Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na Tržaškem Krasu«, *Arheol. vestnik* XVIII, (1967), T. 20, br. 15 i dr.; A. Benac, *Studije...* (o. c.), str. 154 i d.; J. Guilaine, *La civilisation du vase campaniforme*, 1967, T. 27 b; H. N. Savory, *Spain and Portugal, The prehistory of the Iberian Peninsula*, London 1968, T. 38; A. del Castillo, »El neoneolítico, El pleno eneolítico«, *Historia de España* I, Madrid 1954, sl. 454 i dr. Interesantno je da se analogne amfore nalaze u srednjoj i južnoj Italiji u rano i srednje brončano doba. Međutim, zasad je teško, osim tipološki dovesti u vezu naše s tim područjem, kao i pratiti razvoj toga tipa u Južnoj Italiji. Bez sumnje će tome biti uzrok jednak način života, nomadsko stočarstvo pa zato slična kultura: usp. R. Peroni, *Archeologia della Puglia preistorica*, Roma 1967, str. 95, sl. 19, br. 5; S. Puglisi, *Civiltà appenninica*, Firenze 1959, str. 23 i d., sl. 2, 3.

^{27a} I. Marović, Nalaz prehistorijske keramike... (o. c.).

²⁸ Usp. bilj. 17

²⁹ A. Benac, *Studije...* (o. c.), str. 141 i d.

očita je evolucija kulture iz Biskupije na domaćem tlu na ranijim predajama. Ne samo meandarski i cik—cak ukras već sistem ukrasa, ukrašavanje ruba posuda, i s jednakim motivima, poznati su u danilskoj kulturi. Prošireni, odebljani i zaravnjeni rub i polulop-taste zdjele razvili su se u mlađem neolitu na ovom području. Pa i loptaste amfore imaju potpune uzore u danilskim posudama s cjevastim ili koničnim vratom, što posebno potvrđuje motiv cik—cak crta s rombovima na vrhu na primjerku iz Cetine, koji je apsolutna predaja danilske i hvarske kulture.³⁰ Pa i primjerak kuglaste posude sa *schnur*—ukrasom iz Bitelića ima uzor u danil-skoj fazi u Smilčiću.³¹ Novi su samo pojedini elementi, kao široke ukrašene ručice, žigosani trokuti, jaka profilacija, posebnost tehni-ke obrade i ukrašavanja i sl.

Pokapanje pokojnika u kamene humke u škrinjama od kamenih ploča i u zgrčenom položaju, nađeni u obližnjoj Cetini i oko Sinja, bez sumnje će se naći i na području Knina, pogotovu što će se takav način pokapanja zadržati u cijeloj sjevernoj, a pretežno i u srednjoj Dalmaciji, sve do Rimljana.

Iz ovog razdoblja česti su površinski nalazi kamenih probušenih sjekira, koje se dosad nisu našle u neolitskim slojevima, i bez sumnje pripadaju eneolitu. Još su češći razni tipovi kremenih strelica, dosta česti u Đevrskama kod Bribira, ili još češći u Kašiću—s trnom i krilcima ili bez trna za nasad. Veoma su česta i kremenata strugala geometrijskih oblika.

Po tipovima kremenih predmeta sjeverna Dalmacija vrlo je usko vezana s punim eneolitom na zapadnom Sredozemlju sve do Španjolske, mnogo više nego s unutrašnjim Balkanom, što je tako-đer veza s kulturom zvonolikih pehara.³²

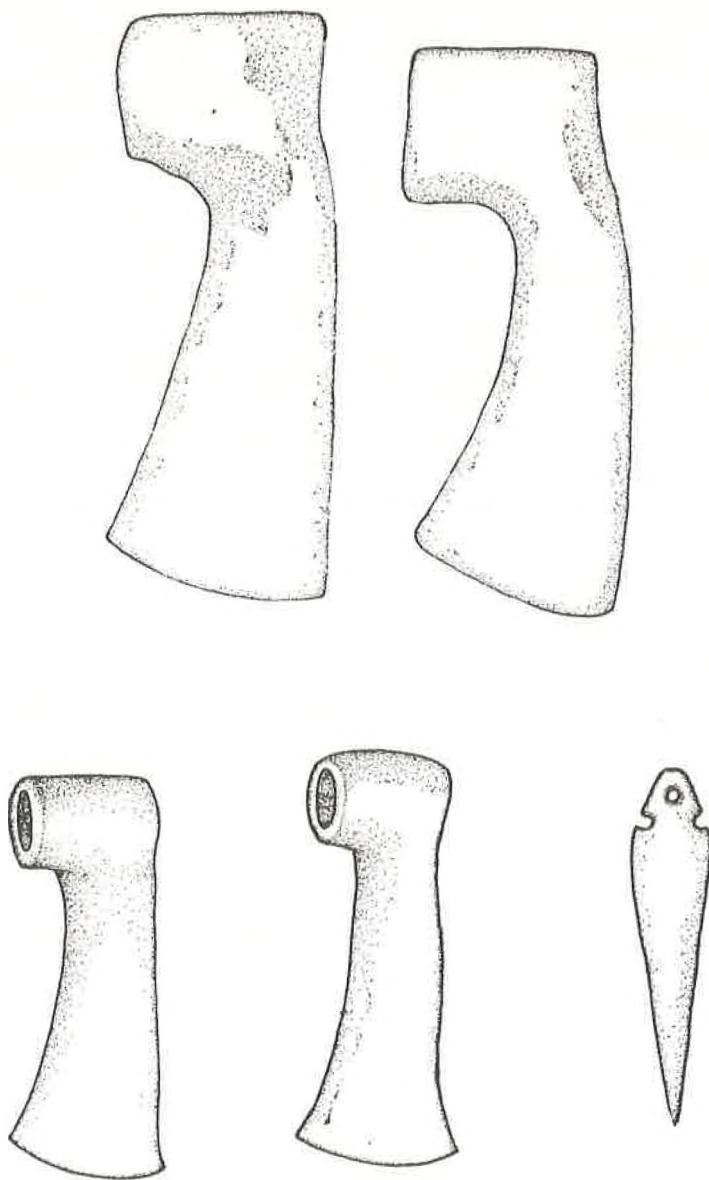
Bakreni predmeti dosta su rijetki u okolini Knina. Nije poznato kakvi su se predmeti našli na gradini Spas. Najbliže nalazište u okolini je *Topolje*, gdje se našlo šest sjekira s jednom oštricom i otvorom za nasađivanje na držak i mali trokutasti bodež (sl. 6).³³

³⁰ Ibidem, T. XXXII, 3; Š. Batović, »Neolitsko nalazište Smilčić«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru X* (1963), sl. 2. T. IX, 3; isti, »Neolitsko naselje u Smilčiću«, *Diadora 1* (1960), sl. 8; isti, »Neolitsko nalazište u Smil-čiću«, *Diadora 2* (1962), sl. 24, br. 2; isti, »Odnos danilske i hvarske kulturne skupine«, *Diadora 5* (1970).

³¹ A. Benac, *Studije...* (o. c.), T. XXXII, 7.

³² Usp. Š. Batović, »Nin u prapovijesno doba«, *Povijest grada Nina* (o. c.), str. 25; A. del Castillo, o. c., str. 555, 556, 563, sl. 455, 456, 463; H. N. Savory, o. c., sl. 22.

³³ I. Marović, *Bakarne sjekire...* (o. c.), str. 128, 132, 136—137, T. IV, 5, 6; V. Miroslavljević, »Nalazi pretpovijesnog doba u sjevernoj Dalma-ciji«, *Glasnik zem. muzeja VIII*, 1953, str. 265, sl. 1, 2.

Sl. 6. Bakrene sjekire i bodež iz Topolja kod Knina (po Miroslavljeviću i Maroviću).

Oba su tipa bakrenih predmeta vrlo rijetka na području Dalmacije. Pripadaju mlađem dijelu eneolita. Marović smatra da je bodež importiran iz Remedello—kulture. Mnogo se češće nalaze križne sjekire (bradve) s dvije oštrice i sjekire—čekići. Benac s pravom misli da je bakreno oruđe dolazilo s jugoistoka i iz Podunavlja, gdje se proizvodilo, i da najmlađi tipovi nisu doprli do Dalmacije, jer je ušla u upotrebu bronca. Bakreno oruđe iz Dalmacije i oblicima i sastavom metala podudara se s nalazima na podunavskom i balkanskom prostoru pa je teško dokazati mišljenje da je na našu obalu dolazilo morem s jugoistoka.³⁴

Nije sasvim jasno koje su područje i za koje vrijeme zauzimale na primorskom pojasu spomenute eneolitske kulturne skupine. Ne možemo još uočiti ni stupnjeve razvoja, trajanje ni svojstva. Nekropola u Cetini, po mišljenju nekih autora, nastavlja se u rano brončano doba, kad se datira i ostava zlatnih predmeta iz Privlake, koja se vezuje uz završetak kulture zvonolikih pehara.³⁵ Zato se ne može konačno reći koje su, i u kojim stupnjevima, skupine ili utjecaji bili zastupljeni oko Knina. Izgleda da se u čistom i odjelitom stanju te skupine ovdje neće naći. Čini se da uz domaće predaje u okolini Knina, kao i u cijeloj sjevernoj Dalmaciji, prevladavaju utjecaji sa zapada, uz pojedine elemente iz unutrašnjosti.

Ipak se mogu pretpostaviti dva razvojna stupnja eneolita na našoj obali, pa i u okolini Knina.

Raniji stupanj predstavljaju nalazi s jakim neolitskim tradicijama, kao što su posude sa cik—cak vrpcama ili meandarskim ukrasom iz Biskupije, amfore s takvim ukrasom i rombovima na vrhu iz Cetine, loptaste posude ukrašene otiskom konopca iz Rumin—Bitelića ili poluloptasta zdjela s odebljanim rubom otvora, ukrašena cik—cak vrpcama i nizovima trokuta iz Grapčeve špilje na Hvaru,³⁶ kakve se nalaze u mlađem neolitu u sjevernoj Dalmaciji

³⁴ A. Benac, *Studije...* (o. c.), str. 158—159; I. Marović, *Bakarne sjekire...* (o. c.); V. Mirosavljević, *Nalazi pretpovijesnog doba...* (o. c.); Š. Batović, »Bakarne sjekire iz Stabnja u sjevernoj Dalmaciji«, *Vesnik vojnog muzeja JNA* 8—9, (1963).

³⁵ A. Benac, *Studije...* (o. c.), str. 141 i d.; I. Marović, *Iskopavanje kamenih gomila...* (o. c.), str. 8 i d., 80; Z. Vinski, »O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji«, *Arheol. radovi i rasprave* I (1959), str. 209 i d.; B. Cović, »Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne«, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VIII (1970); S. Dimitrijević, »Die Ljubljana-Kultur«, *Archaeologia Jugoslavica* VIII (1967); isti, »Istraživanja prethistorijskih gomila na vrelu rijeke Cetine«, *Pregled naučnih radova* II, Zagreb (1970).

³⁶ I. Marović, *Nalaz prethistorijske keramike...* (o. c.), sl. I, br. 1, 2; isti, *Iskopavanje kamenih gomila...* (o. c.), str. 64, sl. 41, br. 3; A. Benac, *Studije...* (o. c.), T. XXXII, 3, 6, 7; P. Korošec, *Neka pitanja...* (o. c.), T. II, 1.

To donekle potvrđuje i položaj nalaza, vjerojatno naselja u Biskupiji, koji se nalazi na jugozapadnoj padini kose što sa sjeveroistoka zatvara kninsko i biskupijsko polje. Takav položaj nije tipičan za eneolitsko razdoblje, i jako je vezan uz smještaj neolitskih naselja.

Identična kultura raširena je na prostornom području gotovo cijele Dalmacije, Hercegovine i jugoistočne i srednje Bosne, a najizrazitija je oko Cetine pa se može nazvati cetinskom kulturom.³⁷ Ta je kultura jako vezana s lasinjskom kulturom u sjevernoj Hrvatskoj, kao i s brijunskom kulturom u Istri. Pojednim elementima na keramici utjecala je i na južnu Italiju.³⁸

To je razdoblje kad prodiru pojedine pojave s jugoistoka — pokapanje pod humke, premještanje naselja na prirodno branjene povišene položaje itd., samo su veze s prethodnim razvojem na ovom tlu još izrazite, osobito u keramici. Izraziti su i utjecaji na unutrašnjost Balkana.

Mlađi stupanj predstavljaju nalazi pod izrazitim utjecajem ljubljanske kulture, njen jadranski tip, kao i s elementima kulture zvonolikih pehara. To su nalazišta gradina Spas, pećina Tradanj kod Zatona (šibenskog), Grapčeva špilja, pećina Gudnja na poluotoku Pelješcu, Kašić, Rubež kod Nikšića i niz pećina oko Trsta.³⁹

Brončano doba

Vrlo je slabo poznato na obalnom pojasu, s izuzetkom groblja u Cetini ili ostave iz Privlake, vezanih više uz prethodno razdoblje. Ako se ustanovi da se cetinska i jadranski tip ljubljanske kulture produžuju u rano brončano doba, to je razdoblje moguće dosta dobro upoznati, ali se takva pretpostavka ne može još dokazati. Brončano doba još nije moguće ni kronološki ni tipološki sistematizirati, ni uočiti faze i elemente njegovog razvoja. S obzirom na susjedna područja, prvenstveno s obzirom na Bosnu, možemo reći da je ovo period stabilizacije i mirnog razvoja, u kojem se oblikuje supstrat iz kojeg će se razviti ilirske skupine.

³⁷ Usp. B. Čović, o. c., str. 15 i d.; S. Dimitrijević, Die Ljubljana-Kultur, (o. c.); Isti, Istraživanja prehistorijskih gomila... (o. c.); Š. Batović, Odnos jadranskog primorja... (o. c.).

³⁸ F. Biancuffore, »La necropoli neolitica di Laterza«, *Origini* I (1967), str. 222, 227, sl. 32, 37, br. 3, sl. 51, br. 3, 20 i dr.; R. Peroni, o. c., str. 78 i d.; C. Tozzi, »Relazione preliminare sulla I e II campagna di scavi effettuati a Pantelleria«, *Rivista di scienze preistoriche* XXII, 2 (1968), str. 384, sl. 13, br. 12.

³⁹ S. Dimitrijević, Die Ljubljana-Kultur (o. c.); isti, Istraživanja prehist. gomila... (o. c.); Š. Batović, Odnos jadranskog primorja... (o. c.).

U okolici Knina ima mnogo grobnih humaka i gradinskih naselja. Ali kako nisu istraženi, nije moguće reći potječu li neki od njih iz ovog razdoblja, što će svakako biti. Možemo pretpostaviti jedino za gradinu na brežuljku Spas i Gradinu u Topolju da sadrže i ostatke brončanog doba, s obzirom na naseljenost u bakreno i željezno doba. Za Spas to se može uglavnom sa sigurnošću reći, jer se 1969. u sloju na istočnoj padini Spasa trasiranjem puta na oko 100 m ispod gradine našao brončani bodež koji se može datirati u srednje brončano doba (sl. 7). Najvjerojatnije je vezan uz gradinu Spas. To još ne dokazuje postojanje slojeva iz brončanog doba, što je sasvim moguće. Ipak to treba konačno dokazati istraživanjem. Bodež ima trokutast oblik i istaknuto rebro po sredini. S dvjema zakovicama bio je pričvršćen na ručicu. Dug je 17,2 a širok na osnovi do 4,1 cm.⁴⁰

Ni u daljoj okolici ne mogu se sa sigurnošću ustanoviti nalazi iz tog razdoblja.

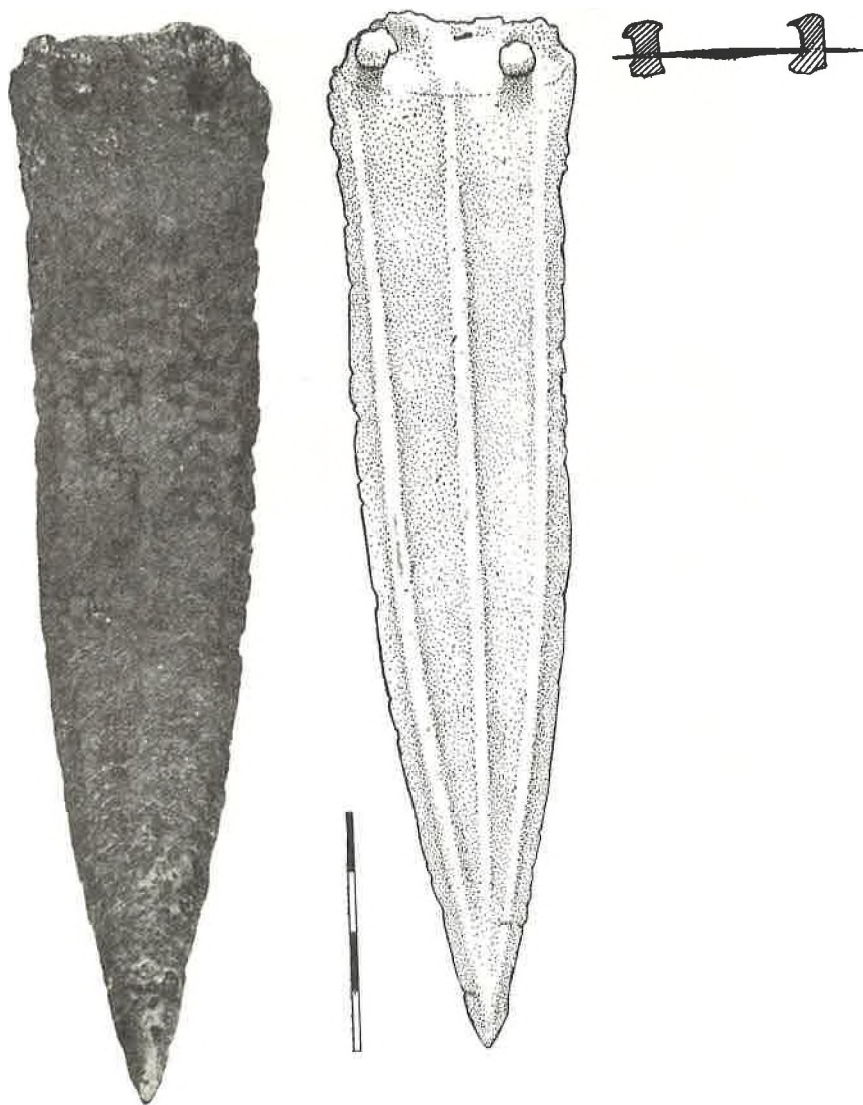
Donekle poznata faza u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji vezana uz brončano doba ide na prijelaz iz brončanog u željezno doba. Iz toga razdoblja poznato je niz uglavnom slučajnih nalaza, pretežno iz grobova.

Uz tu fazu mogu se najprije vezati spona (fibule) peschiera-tipa od kojih su se razvijeniji oblici našli najbliže u pećini u Podumcima. K. Vinski-Gasparini ustanovila je da su se te najstarije fibule razvile na području kulture groblja sa žarama u međuriječju Save, Dunava i Drave i raširile se do Jadrana, pretežno dolinom Une u toku II faze te kulture, ili u toku Ha A1-faze po sistemu Reineckeja, ili uglavnom u toku 12. st. u okviru tzv. egejskih seoba. Mlađe varijante tih fibula trajale su i kasnije, u toku Ha A-B, kad su se iz njihovih oblika upravo na tlu sjeverne Dalmacije razvile lučne fibule s dva odebljanja na luku.⁴¹

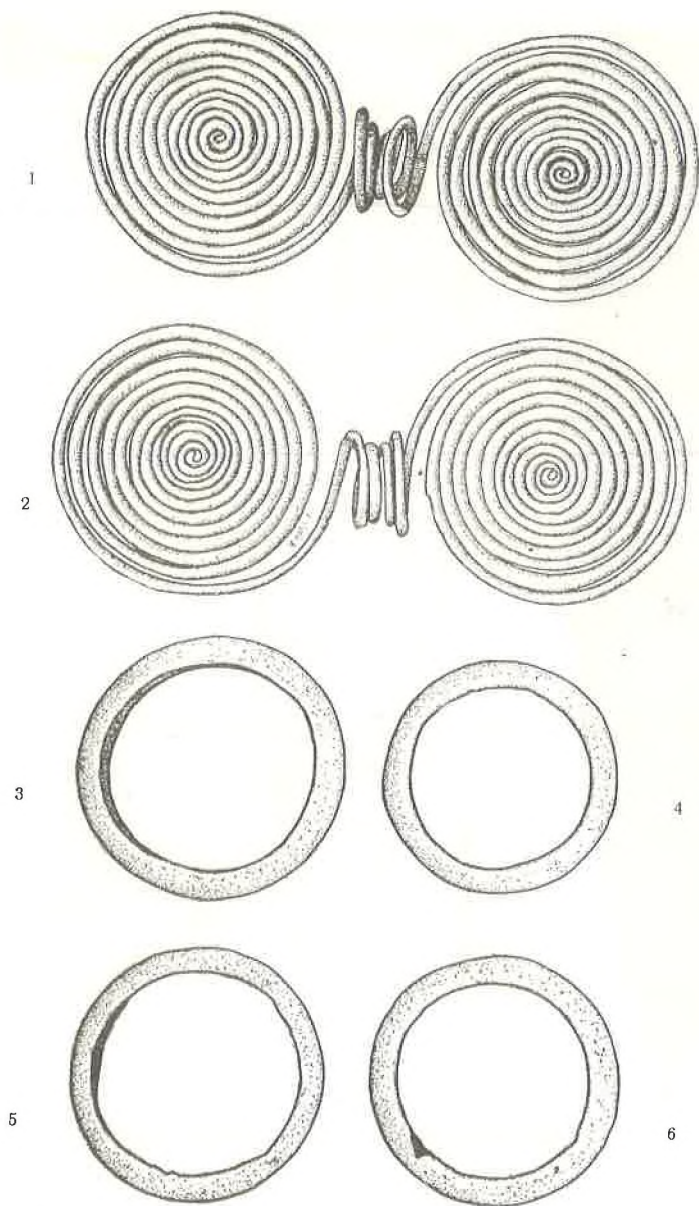
Jedan istovremeni nalaz narukvica i privjesaka potječe iz neposredne okolice Knina, iz Topolja uz sjeveroistočni rub kninskog polja (sl. 8), odakle smo vidjeli i bakrene predmete. I to potvrđuje da na području Knina treba očekivati obilne ostatke iz ovog razdoblja.

⁴⁰ Bodež dosad nije objelodanjen. Podatke su mi ljubazno priopćili i ilustracije prepustili K. Vinski-Gasparini i P. Paić.

⁴¹ F. Starè, »Grob 108 iz Dobove«, *Situla* 1 (1960), str. 88 i d.; M. Garašanin, »Arheološki problemi velike egejske seobe«, *Diadora* 2 (1962), str. 121 i d.; G. Novak, »Le relazioni tra la Jugoslavia occidentale e l'Italia padana e nord orientale prima dell'invasione celtica«, *Atti del I Congresso Internazionale di Archeologia dell'Italia settentrionale*, Torino 1963, str. 29; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb — Zadar 1970 (rukopis disertacije), str. 138 i d.; Š. Batović, *Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali* (u tisku).

Sl. 7. Brončani bodež s gradine Spas u Kninu.

Sl. 8. Brončani privjesci i narukvice s Gradine u Topolju kod Knina (po Butleru).

Međutim, predmeta istog tipa i iz istog razdoblja ima dosta u daljoj okolini Knina — iz Bijeline, Ervenika, Đevrsaka i Krkovića sjeverno od Krke, ili iz Baline Glavice, Krička i Potravlja⁴² s južne strane. Poznati su jednaki nalazi i sjeveroistočno od Knina, u Tiškovcu na zapadnom rubu Bosne. To sve govori da je kninsko područje bilo u to vrijeme okruženo jednakom kulturom koja se bez sumnje nalazila i na njegovu području.

Predmete iz Topolja objavio je W. Buttler godine 1933. Predstavljaju dva brončana spiralnonaočarasta privjeska s cjevastom sredinom, osam vrpčastih narukvica s presjekom u obliku dvoslivnog krova i jednu spiralnu narukvicu s istim presjekom. Predmeti su nađeni 1898. g. u jednom skeletnom grobu »auf dem Felde Bašani der Gradina Topolje«, kaže Buttler, i dospjeli u Muzej hrvatskih starina u Kninu.⁴³ Vjerojatno se radi o ravnom groblju naselja na Gradini, koje se nalazilo podno Gradine, kao što je to uobičajeno na području Liburna.

Prvotno sam nazvao tu fazu I faza liburnske kulture i datirao u 11. i 10. stoljeće pr. n. e. To je bila prva poznata faza koja se mogla povezati uz narod Liburna, jer zauzima uglavnom isto područje koje su Liburni i kasnije nastavali. Zato se i vezivala uz željezno doba. Ista kultura nalazi se i na velikom dijelu srednje Dalmacije, a jako je utjecala na Istru, Liku i područje Japoda, a pojedini elementi nalaze se u Bosni i dalje do Makedonije i Grčke, dok su se pojedine pojave s druge strane širile preko Picenuma u Italiju, kao lučne fibule. Međutim, neke elemente primila je ova faza iz unutrašnjosti, kao narukvice, sjekire, koplja, spiralne privjeske i dr. Sve su to popratni elementi i pojave tzv. egejskih seoba.

Iako je materijal te faze tipološki vezan uz kasniji razvoj željeznog doba na ovom području, nema potpunoga kontinuiteta. Na kraju ove faze očituju se poremećaji i znatne promjene. U prvom redu, osim što se pojedini predmeti ne javljaju poslije, niti evoluiraju, ta se faza nalazi u manje naselja nego novija. Samo rijetka naselja ove faze nastavljaju život, pogotovu na istim položajima.

⁴² Sintetski pregled ove faze vidi u: Š. B a t o v i ć, »Iz ranog željeznog doba Liburnije«, *Diadora* 1 (1960), str. 56 i d.; isti, »Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen«, *Archeologia iugoslavica* VI (1965); isti, »Brončani mač iz Islama Grčkog«, *Adriatica praehistorica et antiqua* (o. c.); I. M a r o v i ć, »Prahistorijski nalazi na području Solina«, *Vjesnik za arheol. i hist. dalm.*, LXII (1960); isti, »Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji«, *ibidem* LXIII—LXIV (1961—1962).

⁴³ W. Buttler, »Bronzefunde aus Norddalmatien...«, *Prähist. Zeitschrift* XXIV (1933), str. 283 i d., sl. 1, 2, 5, 6; Š. B a t o v i ć, »Iz ranog željeznog doba Liburnije (o. c.)«, str. 56 i d.; S. G u n j a č a, »Topolje«, *Enciklopedija Likovnih umjetnosti* 4, Zagreb 1966, str. 439.

Istražena naselja u sjevernoj Dalmaciji, kao Bribir, Zadar, Nin, Radovin, ne sadrže materijal iz ove faze, već iz novijih, tj. ta su, kao i druga naselja osnovana nakon što je prestao život ove prelazne faze. Bez sumnje će tako biti i na kninskom području, što pokazuje obližnji Bribir.

U razdoblju od 13 do 9. st. pr. n. e. od Balkana i Panonije do Prednje Azije odigrale su se krupne etničke promjene i seobe koje su izazvale poremećaje u društvenim odnosima. U tim seobama, nazvanim egejskim, s dva veća vala, poseban udio imali su nosioci kulture groblja s urnama sa središtem u Podunavlju ili u Panoniji, odakle su se širili jednim krakom prema zapadu u Istru i Italiju.

Te su seobe izazvale poremećaje i pokrete na cijelom ilirskom području — miješanje ili premještanje plemena. Tako su neka plemena preko Jadrana prešla u Italiju i zadržala svoju kulturu kroz cijelo željezno doba (u Picenumu i Apuliji).

Isti su nemiri izazvali promjene i na području sjeverne Dalmacije i prekinuli razvoj prve liburnske faze koja se može datirati između dva vala tih seoba. Međutim, može se reći da nosioci kulture groblja sa žarama nisu naselili ovo područje, nego su samo utjecali na razvoj kulture, osobito na keramiku, a neki od elemenata ovdje su se zadržali kroz cijelo željezno doba. I na ovom području mogu se konstatirati nemiri i etnička pomicanja srodnih plemena — brojna naselja su tada porušena. Koliko znamo, kninsko je područje proživjelo jednake događaje.

Sada se opažaju znatne teritorijalne razlike na obalnom posaju. Već smo prije ustanovili da u ovoj fazi područje Liburna zajedno sa srednjom Dalmacijom čini uglavnom jedinstvenu kulturnu grupu. I. Marović je izrazio mišljenje, na temelju nekih razlika na lučnim fibulama, da srednja Dalmacija predstavlja samostalnu kulturnu skupinu, što je donekle prihvatljivo. Međutim, bitnih razlika među njima nema. Svakako su oba područja kulturno bila bliska i usko vezana, pa je vjerojatno da su i etnički bila dosta jedinstvena i naseljena srodnim stanovništvom. U ovo vrijeme etnički sastav nije nam još nimalo poznat, pa ga možemo pretpostavljati isključivo na osnovu kulturnih ostataka i kasnijih činjenica.

Zato, prema poznatim nalazištima u okolici Knina, zasad nije moguće reći da li je kninsko područje kulturno i etnički bilo više vezano uz sjevernu ili srednju Dalmaciju.

Poznato je da u kasnijim razdobljima ima nekih kulturnih i etničkih razlika između sjeverne i srednje Dalmacije, iako je kroz cijelo željezno doba tu uska veza i gotovo jedinstvena kultura. Područje sjeverno od Krke u proto i historijsko doba na-

stavao je narod Liburna, odnosno skupina ili savez plemena pod tim imenom. Južnije od Krke obitavala su druga plemena, a u posljednjim stoljećima prije n. e. naselio se narod Dalmata.

Na temelju napisa i municipalnog uređenja iz rimskog doba M. Suić je iznio zanimljivo mišljenje da je u sastavu liburnskog naroda u određeno vrijeme bilo i područje Promone (danas Tep-ljuh uz cestu Drniš—Knin), jer su Promona, Burnum i Scardona bili pod municipalnom upravom Varvarije. S tim u vezu, Suić dovodi molbu Liburna Cezaru 50. godine da im vrati Promonu koju su im Dalmati bili oduzeli, što bi značilo da je prije bila u njihovu posjedu.⁴⁴ Moglo bi se dakle, pretpostaviti da južna granica Liburna nije išla cijelim tokom Krke, nego samo donjim, a zatim skretala prema istoku rijekom Čokolom i dalje Kosovčicom ili, bolje, jugoistočnim rubom planine Promine, uglavnom pravcem današnje ceste Drniš—Knin do Knina i izvora Krke.

M. Zaninović je nedavno iznio mišljenje oprečno Suićevu: da Promona nije bila liburnski, već dalmatski teritorij, i da liburnska granica nije prelazila južno od Krke, odnosno da se etničko i kulturno područje Liburna nije nalazilo južnije od Krke.⁴⁵

Neke od argumenata Zaninovića treba uzeti u razmatranje, ali arheološki dokazi nisu dovoljno uvjerljivi, jer su arheološki podaci jako oskudni i općeniti, a navedeni tipovi gradina i njihova svojstva nisu svojstveni samo za jedan narod, već za oba, jer su ovisni uglavnom o izgledu terena.

Po svemu mi se čini da se na temelju poznatog arheološkog materijala još ne može jasno odrediti južna granica Liburna, ali da zasad treba računati s proširenjem njihova teritorija južno od Krke. Zato ne možemo donijeti ni konačan zaključak o tome da li je područje Knina bilo u sastavu Liburna ili Dalmata, iako se drži da je to dalmatsko područje. S obzirom na prirodni položaj i riječne tokove, kao i reljef, sam Knin, kao i Topolje, spojen je sa sjeverozapadnim liburnskim područjem, dok je kninsko polje vezano s jugom.

Željezno doba

Kad smo izdvojili razdoblje između egejskih seoba od kasnijeg kontinuiranog razvoja, jer za to postoji dovoljno opravdanja, puno željezno doba na ovom području moramo datirati od 9. st. kad se datiraju počeci niza naselja. To je vrijeme opće upotrebe željeza na Balkanu. Međutim, najraniji trag željeza na području

⁴⁴ M. Suić, »Municipium Varvariae«, *Diadora* 2 (1962), str. 194 i d.; isti, »Bribir (Varvaria) u antici«, *Kolokvij o Bribiru, Starohrvatska prosvjeta* III, 10, str. 22—23.

⁴⁵ M. Zaninović, o. c. (1966), str. 30, 39 i d.

Dalmacije imamo u zakovici na jednom maču s jezičastom ručicom iz Vrane kod Biograda, koji se datira u prethodnu prelaznu fazu.⁴⁶

Bez prethodne faze, liburnsku kulturu u željezno doba jasno smo mogli podijeliti na pet faza. Takva podjela, po svemu se čini, iako je ponekad materijal oskudan, moći će se primijeniti i na srednju Dalmaciju, koja se donekle može izdvojiti kao zasebna kulturna skupina u željezno doba.⁴⁷

To će svakako vrijediti i za Knin, bez obzira kojem kulturnom području pripadao. Na užem kninskom području željezno je doba slabo poznato. Vrlo su rijetki i slučajni nalazi. Međutim, u široj okolici našlo se dosta materijala.

Kroz čitavo željezno doba srednja Dalmacija kulturno je vrlo jako vezana uz liburnsko područje. Oba područja posjeduju u osnovi gotovo jednaku kulturu, samo je u srednjoj Dalmaciji jače vezana s glasinakom kulturom i s Bosnom, a kasnije i s Grcima, osobito u helenističko doba, dok su kod Liburna jake veze s Apulijom u starije željezno doba, kao i s Venetima, a tih veza južnije nema. No bitnih razlika između tih dvaju područja nema. Zato na kninskom području treba očekivati jednaku kulturu.

Poseban nalaz u neposrednoj blizini Knina predstavlja jedna kaciga ilirsko-grčkog tipa nađena u Topolju, koja je, osim još jednog primjerka iz Burnuma (danas Ivoševci), najsjeverniji nalaz na našoj obali. Inače su takve kacige česte u srednjoj i južnoj Dalmaciji u 5. st.⁴⁸ To svakako označava povezanost okolice Knina s jugom.

Brojna gradinska naselja na kninskom području iz željeznog doba, ne samo na Spasu ili u Topolju, uglavnom su istih svojstava kao na ostalom obalnom pojasu. Sva su utvrđena suhozidnim bedemom, na istaknutom položaju koji dominira okolicom. Uz rub gradina dalmatskog područja karakterističan kameni tumulus kao dio fortifikacija M. Zaninović ističe kao posebnost dalmatskih gradina uz specifičnost u oblicima bedema.⁴⁹ Međutim, takvi tumuli nalaze se ponekad i na liburnskom području, kao na gradini Jaruvu u Dobropoljcima.⁵⁰ A ni u bedemima nemaju razlika, kakav dojam se može steći na osnovu oskudnih opažanja.

⁴⁶ Š. Batović, »Prehistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru«, *Vjesnik za arheol. i hist. dalm.* LV (1953), str. 145 i d., sl. 1, br. 1, T. V, 2; isti, Nin u prapovijesno doba (o. c.), str. 29; isti, Brončani mač iz Islama Grčkog (o. c.).

⁴⁷ Š. Balović, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u tisku).

⁴⁸ M. Nikolanci, »Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji«, *Vjesnik za arheol. i hist. dalm.* LXII (1960), str. 32.

⁴⁹ M. Zaninović, o. c. (1966), str. 41 i d.

⁵⁰ Š. Batović, »Kompleks Dobropoljci«, *Arheološki pregled* 2 (1960), str. 79 i d.

Kuće se spominju na više gradina, kao na gradini Sv. Spasa, Puljane (*Burnum*) i dr.,⁵¹ ali nisu istražene niti se mogu sigurnije datirati. Kuće su se istraživale jedino na Beretinovoj gradini u Radovinu⁵² i na gradini u Danilu.⁵³ To su odreda suhozidne jedno-prostorne, pravokutne prizemnice, jednake, bez sumnje, kao i na kninskom području. Takva arhitektura vezana je uz gradinska naselja, za razliku od neolitskih zemunica.

Oko Knina nalazi se i mnogo kamenih grobnih humaka, ali nijedan nije istražen. Najbliže su istraženi u Dobropoljcima i Erveniku.⁵⁴ Prema načinu pokapanja na širem području, može se reći da će i na području Knina biti u upotrebi dvojni način pokapanja: u ravnim zajedničkim grobljima podno gradinskih naselja i u kamenim humcima razasutim po cijelom području neovisno o naselju, u grobovima od kamenih ploča, bez sumnje u zgrčenom položaju kroz cijelo željezno doba. Takav način pokapanja najranije se javlja u neolitu, ali zajednička groblja i humci u upotrebi su od eneolita. Spaljivanje pokojnika nedavno je ustanovio I. Marović, oko sela Čitluka, jugoistočno od Knina. Potječe iz eneolitka,⁵⁵ ali nije poznata rasprostranjenost ni trajanje tog ritusa u Dalmaciji. Svakako, nije poznat iz kasnijih razdoblja osim u južnoj Dalmaciji. Nije moguće reći da li je spaljivanje bilo poznato na užem području Knina; možda jedino u eneolitu.

Najbliže naselje koje se dosad šire istraživalo jest Bribirska glavica u Bribiru, gradinsko naselje ili stara *Varvaria*. Budući da se nalazi u blizini Knina, iznijet ćemo nekoliko osnovnih podataka i problema koji će bez sumnje vrijediti i za ovo područje.⁵⁶ Bribir se sistematski istražuje u posljednjih desetak godina u okviru Instituta za nacionalnu arheologiju pod vodstvom S. Gunjače. Time su znatno rasvijetljena sva tri arheološka razdoblja na ovom značajnom kulturnom središtu. Prapovijesni ostaci, osim slučajnih nalaza, istražuju se od g. 1961, ali su istraženi tek manji dijelovi

⁵¹ M. Zaninović, o. c. (1967), str. 24; W. Buttler, o. c. (1931), str. 188 i d.

⁵² Š. Batović, »Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu«, *Diadora* 4, str. 59 i d.

⁵³ M. Zaninović, o. c. u bilj. 51, str. 24.

⁵⁴ Š. Batović, Komplex Dobropoljci (o. c.), str. 69 i d.; W. Buttler, »Ausgrabung eines prähist. Grabhügels bei Ervenik«, *Vjesnik za arheol. i hist. dalm. L* (1932), str. 354 i d.

⁵⁵ S. Dimitrijević, Istraživanja prehistorijskih gomila... (o. c.), str. 158 i d.

⁵⁶ Š. Batović, »Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine«, *Diadora* 4 (1968), str. 85 i d.; isti, »Bribirska glavica, Bribir«, *Arheološki pregled* 10, (1968), str. 42 i d.; isti, »Varvaria (Bribirska glavica) Bribir«, *ibidem* 11 (1969), str. 51 i d.; J. Korošec, Bribir u prahistoriji (o. c.); M. Suić, »Bribirska glavica, Bribir«, *Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie*, Beograd 1971, str. 93—94.

gradine, pa se mnogi problemi još ne mogu osvijetliti, kao nastambe, svojstva naselja i komunalni sistem, utvrde i dr. Ipak su istraživanja omogućila rješavanje niza problema (kronologije, stratigrafije i osobito svojstva materijalne kulture, sakupljene u velikim količinama).

Prapovijesni kulturni slojevi imaju debljinu i do preko 4 m. Evolucija naselja odvijala se kroz pet faza, koje su jasno potvrđene taloženjem slojeva i građevinskim objektima. Vremenski zahvaća cijelo željezno doba. J. Korošec je prvotno datirao naselje od hvarske faze, ili u brončano i željezno doba.⁵⁷ Međutim, ni najnovijim istraživanjima u 1967. i 1969, ni pregledom ranije sakupljenog materijala, takvu dataciju nismo mogli potvrditi, niti se mogu ustanoviti jasni ostaci iz brončanog doba, odnosno raniji od željeznog doba. Opažaju se samo neke starije tradicije, kao ukrasna igla s topuzastom glavom. Zato smo zaključili da je Varvaria osnovana nakon egejskih seoba na prijelazu iz 10. u 9. st., kao i niz drugih naselja.⁵⁸

Suhozidne kuće nisu se našle. Ni drugih ostataka nema. U Bribiru su otkrivena ognjišta, vatrišta i podovi kuća od gline, ali nisu izolirani cijeli tlocrti.

Materijalna kultura ima neprekinut razvoj sve do rimske vladavine, što govori o mirnom životu i razvoju kroz željezno doba od 9. do 1. st. pr. n. e. na području sjeverne Dalmacije. Keramika pokazuje znatne utjecaje kulture groblja s urnama koji se zadržavaju kroz cijelo željezno doba. Ima jake sličnosti sa susjednim područjima, sa srednjom Dalmacijom sve do Hercegovine, zapadnom Bosnom i Likom, a s Istrom samo u starijem razdoblju, jer se Istra kasnije samostalno razvijala. Međutim, znatno se vezuje i s udaljenim područjima sve do sjeverne Slovenije, s Italijom, osobito s Picenumom i s Apulijom, gdje su jak utjecaj vršili Liburni.

Bribir je sastavni dio liburnske kulturne skupine. Ima neke lokalne posebnosti, osobito na keramici, koje nisu sasvim jasne: da li su plod lokalne proizvodnje ili blizine srednjoj Dalmaciji, s kojom je južni rub Liburnije imao kulturnih veza. Vjerojatno će biti i jedno i drugo. Postoje izvjesne razlike ovog područja i sjevernog dijela Liburnije (kao Nina, Zadra ili Radovina). Tako npr. u Bribiru je čest ukras otiskom konopca (*Schnur*) ili kombinacijom kanelura i uboda, dok je taj ukras sjevernije rijedak; u

⁵⁷ J. Korošec, »Kolokvij o Bribiru«, *Zgodovinski časopis XXI* (1967), str. 259 i d.; isti, Bribir u prahistoriji (o. c.), str. 18 i d.; M. Suić, Bribir (Varvaria) u antici (o. c.), str. 21.

⁵⁸ Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru (o. c.), str. 88 i d.; isti, u *Arheol. pregled* 11 (1969) str. 51 i d.

Bribiru su rijetki pršljenovi za vretena, a česti koluti, dok je sjevernije obratno i sl., u Bribiru nema venetskih utjecaja, dok su sjevernije znatni. Svakako je imao utjecaja i zemljopisni činilac.⁵⁹

Bribir je jače vezan sa srednjom Dalmacijom nego sjeverni dijelovi Liburnije, što je zbog blizine razumljivo. Osobito se to očituje u Danilu koji se jedino istraživao, iako između njih ima i manjih razlika.

U Bribiru, kao i na cijelom liburnskom području, nailazi se na mnogo importirane apulske keramike s geometrijskim ukrasom, koja je na našoj obali poznata jedino još na području Istre, a najjužnije se našla na gradini u Vrpolju istočno od Šibenika. Nailazi se također na grčku, kao i na mlađu apulsku keramiku.

Bez sumnje će se ista kultura naći i na području Knina.

*

Time smo više indirektno dotakli pojedine probleme i donijeli neke zaključke iz prapovijesti kninskog područja, nadajući se, da će se oni skorim istraživanjem rasvijetliti i potvrditi. Tada će se tek moći potpunije sagledati najstarija prošlost ovog kraja.

---

⁵⁹ Vidi podatke o Ninu u Š. Batović, »Nin u prapovijesti — Nin in prehistory«, *Nin — problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968, str. 22; isti, Nin u prapovijesno doba (o. c.) (1970), str. 9 i d.; isti, »Istraživanja liburnskog naselja u Ninu 1969. god.«, *Diadora* 5 (1970), str. 33 i d.

Š. Batović: PROBLEMI DELLA PREISTORIA DELLA REGIONE DI KNIN

Riassunto

Nella presente relazione, tenuta dall'autore a Knin, nel 1969, si accenna sommariamente alla preistoria della più vasta regione di Knin. Knin ha un'ottima posizione strategica e comunicativa perchè situato sul trivio della Dalmazia, Lika e Bosnia, sulla via naturale che unisce l'interno dei Balcani e l'Adriatico centrale, lungo le valli dei fiumi Krka e Una, oltre la Dinara. Per questa via si propagavano dalla Dalmazia gli influssi della civiltà di Danilo e di Hvar del Neolitico Medio e Superiore, verso la Croazia settentrionale. Nell'età eneolitica passavano per questa via dall'oriente le masse indoeuropee, che mutarono lo sviluppo d'allora di questa regione, costituendo la base dello sviluppo degli Illiri. A cavallo dell'età di Bronzo e quella di Ferro penetrarono in Dalmazia, per la stessa via gli influssi della civiltà delle tombe con urne. Inoltre, Knin è situata ai confini tra la Dalmazia centrale e quella settentrionale, cioè sul fiume Krka che nell'età del Ferro divideva le tribù illiriche, i Dalmati della Dalmazia centrale e i Liburni della Dalmazia settentrionale. Tutto ciò parla a favore di una posizione specifica della regione di Knin attraverso la preistoria, di una regione cioè che univa vari elementi della civiltà della Dalmazia centrale e settentrionale, essendo però sempre unita al Litorale adriatico.

La regione di Knin è, però, poco esplorata, ed è perciò necessario prendere in considerazione un'area più vasta.

Nei dintorni più prossimi di Knin non sono finora stati ritrovati resti umani del periodo paleolitico. Sono state rinvenute soltanto ossa di animali diluviali. I giacimenti più vicini sono le Grotte di Brina (Pećine u Brini) nei pressi di Drniš, ove è stata rilevata una stratigrafia con reperti della fine della civiltà musteriana, dell'inizio di quella aurignaziana e del Gravettiano. Un po' più lontano, nella Dalmazia settentrionale, sono stati raccolti in varie posizioni (Slivnica, Jovići, Radovin, Ražanac) reperti di superficie della civiltà musteriana fino all'Eneolitico, mentre sull'isola Dugi otok (Veli rat) è stato rinvenuto lo stesso materiale delle Grotte di Brina. Nell'attigua Lika, nelle Grotte di Cerovac (Cerovačke pećine) sono stati rinvenuti degli artefatti ed ossa dell'*Homo sapiens* del Pleistocene superiore (Gravettiano).

Su questa regione è nota, quindi, un'unica civiltà micromusteriana, legata a tutto l'Adriatico ed al Mediterraneo occidentale, quella aurignaziana e gravetiana. Il Paleolitico inferiore, come pure alcune civiltà del Paleolitico superiore, scoperte lungo l'Adriatico settentrionale, come quella solutreana, non vi sono state ancora identificate.

PROBLEMI PRAPOVIJESTI KNINSKOG PODRUČJA

Il Mesolitico non è presente nella più vasta regione di Knin. È stato rintracciato nell'Adriatico settentrionale e meridionale nella Grotta Crvena Stijena. Nell'Adriatico centrale, più vicino a Knin, simile materiale risale al periodo del Neolitico Antico (Nin, Smilčić), e ciò fa supporre che l'alto Neolitico sia in questa regione la continuazione del Mesolitico che unisce le peculiarità delle civiltà dell'Adriatico settentrionale e meridionale, e che si sviluppò in continuazione del Paleolitico superiore, come è possibile verificare nella Crvena Stijena. Questa è pure una civiltà mediterranea.

Il Neolitico, rintracciato nelle località vicine, si divide in tre fasi fondamentali di sviluppo: il Neolitico Antico, Medio e Superiore. I giacimenti più vicini del Neolitico Antico sono Bribir, Danilo e la Grotta di Škarin Samograd, però tutti ancora poco conosciuti. Le località più note, ma più distanti sono Nin e Smilčić.

Detta civiltà, diffusa lungo tutta la costa dell'Adriatico settentrionale, con arnesi di pietra dalle peculiarità mesolitiche e con la ceramica decorata dagli ornamenti in tecnica impressa, prevalentemente con il bordo delle conchiglie, si divide in due fasi di sviluppo, come pure in due varianti territoriali: la prima sulla fascia litoranea con ceramiche decorate prevalentemente di conchiglie (come Nin, Smilčić); la seconda, un po' più distante dalla costa con ornamenti di conchiglia più rari (come Škarin Samograd, Crvena Stijena). Nella Grotta di Škarin Samograd, come pure nella grotta di Gudnja nel basso Adriatico, appare la terza fase della ceramica impressa con ornamenti a tremolo: è questa l'evoluzione del Neolitico Antico con caratteristiche essenziali del Neolitico Medio, oppure la fase di transizione tra il Neolitico Antico e Medio. Un'evoluzione analoga è stata rintracciata nell'Italia meridionale: soltanto nella terza fase di transizione manca la ceramica dipinta a bande rosse. Nella regione di Knin si era sviluppata verosimilmente la stessa civiltà, e pure la seconda variante territoriale, come a Škarin Samograd.

Il Neolitico Medio oppure la civiltà di Danilo è stata rintracciata nelle località più vicine: Bribir, Piramatovci, Danilo, Mratovo e la Grotta di Škarin Samograd, mentre nel settore più ristretto di Knin non è stata ancora rintracciata. L'autore presenta sommariamente le dette tre fasi di sviluppo con i loro problemi. La civiltà di Danilo era senz'altro diffusa su questo settore, ed aveva le caratteristiche già note, come lungo tutto l'Adriatico orientale, non essendo riscontrate varianti territoriali. La regione di Knin, ha una grande importanza in questa fase, come pure nel Neolitico Superiore, per il fatto che attraverso questo settore, lungo le valli dell'Una e Lika si propagarono per la prima volta gli influssi della Dalmazia alla Croazia settentrionale.

Le località più vicine in cui è presente il Neolitico Superiore sono le grotte di Škarin Samograd e Gospodska pećina; all'aperto, invece, a Bribir. Finora si è potuto constatare che questa fase presenta due gradi di sviluppo:

la prima, con forti tradizioni della fase di Danilo, e la seconda con notevoli elementi specifici. Inoltre, su tutta la costa dell'Adriatico orientale, ove è presente questa fase, si possono riscontrare due varianti territoriali: la prima, sulla fascia costiera e sulle isole della Dalmazia centrale, con abbondanti ceramiche dipinte (per es. Hvar); la seconda, un pò distante dal mare e sulla costa settentrionale dell'Adriatico (per es. Lisičići, l'ultimo grado a Smilčić, ed altri), con ceramiche dipinte ridotte e con ricchi ornamenti incisi. La regione di Knin appartiene a quest'ultima variante.

I primi reperti di Knin (l'abitato fortificato o castelliere sul monte Spas) e dei suoi dintorni più vicini (l'abitato (?) di Biskupija e gli arnesi di rame di Topolje), risalgono all'Eneolitico. Questo periodo, poco conosciuto qui, come pure sulla fascia costiera, si divide globalmente in due fasi. La prima fase, rappresentata dalla ceramica di Biskupija, presenta materiali identici a quelli diffusi su tutta la Dalmazia, l'Erzegovina e la Bosnia sudorientale, oppure nella cultura di Cetina — secondo numerosi tumuli sepolcrali nella vicina Cetina. Detta fase contiene una forte componente indigena, con tradizioni della civiltà di Danilo e Hvar, e quindi una componente importata dall'oriente (elementi indoeuropeici). Ha punti di contatto con il gruppo di Brioni, in Istra, con quello di Lasinja, nella Croazia settentrionale, ed influì pure sull'Italia meridionale. In questa fase l'evoluzione subisce notevoli mutamenti: gli abitati si spostano sulle alture e si fortificano (castellieri), appaiono i primi tumuli sepolcrali ecc.

La seconda fase, rappresentata a Knin (Spas) da ceramiche ed arnesi di rame simili a quelli di Topolje (accette e pugnali di rame), presenta una ceramica diffusa sotto l'influsso della civiltà di Ljubljana (tipo adriatico) con elementi della cultura del vaso campaniforme, riscontrabile su tutta la costa dell'Adriatico orientale. Gli arnesi di rame provengono dalla regione danubiana; il pugnale, probabilmente dalla civiltà di Remedello.

L'Età del Bronzo è generalmente sconosciuta, ed è impossibile sistematizzarla, come pure sul più vasto territorio della Dalmazia. Si può supporre che detta età sia presente nell'castelliere di Gradina a Topolje e Spas a Knin, per il fatto che vi è presente l'Eneolitico e l'età del Ferro, mentre sul monte Spas è stato per caso ritrovato un pugnale di bronzo della media età del Bronzo: le località non sono state ancora esplorate. Il materiale eneolitico menzionato, viene da alcuni datato nella prima età del Bronzo, ma tutto ciò non è ancora stato confermato.

È più conosciuta la fase di transizione dall'età del Bronzo a quella del Ferro, datata tra le due ondate della migrazione balcanico-pannonica, oppure «egea», tra il 12. e il 9. secolo (Ha A 1—B 2). La località più vicine in cui è presente questa fase, è Topolje; un pò più distante se ne trovano resti di questa civiltà un po dappertutto (Bjelina, Ervenik, Tiškovac, Podumci ecc): ci sono tarde fibule ad arco di violino, fibule ad arco semplice con due noduli laterali sull'arco, ecc. Vi è in parte l'influsso della civiltà

delle tombe ad urne, della Croazia settentrionale (La Pannonia occidentale), — come per es. le fibule ad arco di violino, le lanceie ed altri oggetti — ov'era il centro delle migrazioni «eggee»; in parte vi sono elementi specifici dell'evoluzione autoctona (le fibule ad arco), che durante la seconda migrazione si diffusero verso i Balcani sud-orientali e in Italia. Questo materiale caratterizza la I fase della civiltà liburnica, nella Dalmazia settentrionale, mentre la Dalmazia centrale aveva una civiltà quasi analoga. Knin e Topolje si collega ai Liburni — le regioni più meridionali, alla Dalmazia centrale.

La piena Età del Ferro, dal 9. al 1. secolo prima della nuova era, si divide nella regione più vasta, specialmente nella civiltà liburnica, in cinque fasi.

Nel settore più ristretto di Knin sono noti numerosi castellieri e tumuli sepolcrali, però non ancora esplorati. Questo settore dovrebbe far parte della civiltà liburnica, mentre quello più a sud si collega al gruppo medio-dalmata, sebbene vi siano alcuni elementi comuni, come per es. gli elmi greco-illirici del 5. secolo, ritrovati all'estremo nord, a Topolje e Burnum, vicino a Knin.

L'abitato liburnico più vicino, finora esplorato, è Bribir (antica Varvaria), ove sono state rilevate tutte le cinque fasi di sviluppo della civiltà liburnica, dell'età del Ferro.

Il nome illirico di Knin, *Ninia*, è menzionato per la prima volta da Strabone; a lui è collegato pure il nome di *Curcum*, riportato da Tolomeo, per analogia con il fiume Krka.